

transparant

HANN
WILLIAM, ROOM
NANCY, an excellent House Servant
The MEN belonging to "LEECHE'S" Estate, and the W
TO BE LET,
be usual conditions of the Beer finding than in Food, Clo' in and Medical /
ancee,
THE FOLLOWING
**MALE and FEMALE
SLAVES,**
BY WOLF BRANDENBURG.
ROBERT BAGLEY, about 20 Years old, a good House Servant.
WILLIAM BAGLEY, about 18 Years old, a Labourer.
JACK ANTONIA, about 40 Years old, a Labourer.
PHILIP, an Excellent Fisherman.
HARRY, about 27 Years old, a good House Servant.
LUCY, a Young Woman of good Character, used to House Work and the Nursery.
ELIZA, an Excellent Washerwoman.
CLARA, an Excellent House Servant.
FANNY, about 14 Years old, House Servant.
SARAH, about 11 Years old, House Servant.

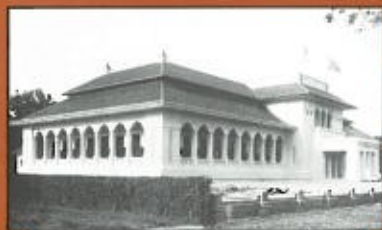
Also for Sale, at Eleven o'Clock,
Fine Rice, Gram, Paddy, Books, Muslins
Needles, Pins, Ribbons &c. &c.
AT ONE O'CLOCK, THAT CELEBRATED ENGLISH HORSE
BLUCHER,
BRITISH GOVERNMENT

jaargang 10 - juli 1999 - nr:

3

Ethiek van het kolonialisme

- Slavernij, een zwarte bladzijde?
- Eerherstel voor de plantage
- Vrouwen in de medische zending
- Racisme en ideologie

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Dr. J.L. Krabbendam
Smaragd 40
4337 MB Middelburg
0118-640448
email: hans.krabbendam@rsc.knaw.nl

Redactieleden

Dr. J.L. Krabbendam (Hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf
Mw. drs. W.J. Nap
Drs. A.A. van der Schans
Dr. K. van der Zwaag (eindredacteur)

issn 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

VCH bestuur

Dr. G. Harinck (voorzitter)
Mr.dr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)
Dhr. G. Hennink (penningmeester)
Drs. R. Janssens (wetenschappelijke contacten)
Drs. C.D. van den Heuvel (onderwijszaken)
Mw. drs. E. de Bruijn (public relations en voorlichting)
Drs. A. van Rensen (cursuswerk)

Gomite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Dr. G. Puchinger
Prof.dr. A. de Beuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage.

Rekeningnr. VCH:

gironummer 2664113 tnv. Penningmeester VCH te Nijkerk

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze dat schriftelijk aangeven niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost € 55,- (€ 42,50 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Het Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om u abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten € 15,- (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie

Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. 079-3615481.

Voor abonnementen en adreswijzigingen.

Bladmanager

De heer Coen Verboom

Avertenties

Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. 079-3615481.

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Inhoud

Ethiek van het kolonialisme

4 Slavernij in het Nederlandse koloniale tijdperk: waarom een zwarte bladzijde?

J. Douma

13 Eerherstel voor de plantage

A. Goedhart

18 De doorbraak van dokter Dreckmeier; eerste vrouwelijke gereformeerde zendingsarts

Rienke Dekker

23 Het verlies van de vanzelfsprekendheid: (anti)racisme en ideologie

Evert van Vlastuin

Redactioneel

De erfenis van het koloniale tijdperk die de verbinding tussen de artikelen in dit nummer vormt, werpt tevens de vraag op naar de rol van morele oordelen in de geschiedschrijving. De ethicus J. Douma stelt deze belangrijke vraag zelfs centraal in zijn artikel over de slavernij. Mag de slavernij in het Nederlandse koloniale verleden een zwarte bladzijde genoemd worden? Wie op die vraag bevestigend antwoordt, heeft daarmee een ethisch afkeurend oordeel uitgesproken. Is het gepast of misschien zelfs wenselijk dat we ons voorgeslacht op deze wijze behandelen? Evenals de andere auteurs nuanceert Douma eerst de vraag en gaat hij vervolgens dieper in op de praktijk van de slavernij en de opvattingen van christenen daarover. Zijn conclusie is dat gereformeerden ook in die tijd beter konden weten en er goed aan doen om dit ook nu niet te vergeten.

De zakenman A. Goedhart laat een veel positiever geluid horen in zijn bijdrage over de economische erfenis van het kolonialisme in de laatste eeuw. Hij richt zich daarbij op het plantagesysteem. In tegenstelling tot dit type onderneming in Amerika, functioneerde dit stelsel in Indië opbouwend voor de regionale economie, onder meer omdat de bedrijven

28 Welk oordeel over Colijn?

Ton van der Schans

30 Bericht van de VCH Onderwijswerkgroep

31 Vitrine

32 Recensies

In het volgende nummer

(Duitsland na de oorlog - onderwijsnummer)

- De Evangelische Kirche na Hitler - De West-Duitse kerk in de naoorlogse jaren en haar houding ten opzichte van de staat Israël (drs B.A. Jansen-de Graaf)
- De Nederlandse Oecumenische Gemeente in Oost-Berlijn - Nederlandse protestanten in de DDR in de jaren vijftig en zestig (dr J. Pekelder)
- Oost-Duitse kunstenaars en het Duitse verleden in de jaren '80 (prof. dr J. Osmend)
- Democratie onder vuur? De BRD en de Duitse herfst van 1977 / Buitenlandse reacties op de Duitse eenwording (prof. dr F. Wielenga)

Fotoverantwoording omslag

- De reclameposter voor de verkoop van slaven, huishoudelijke artikelen en een paard, laat zien in welke mate de slaven als voorwerpen werden beschouwd
- kantoor HVA te Medan, 1940
- Medisch centrum te Magelang, 1948
- Abraham Lincoln

de grond niet ontvreemden van de plaatselijke bevolking. In een volgend artikel laat kerkhistorica Rienke Dekker zien hoe de omstandigheden in Indië het mogelijk maakte dat tegen de gevestigde mening in die vrouwen slechts een ondergeschikte rol in de medische zending toestond, een vrouw met capaciteiten uiteindelijk toch haar gaven op het juiste niveau kon inzetten: dr. Dreckmeier veroorzaakte daardoor een doorbraak in deelname van vrouwen in de medische zending.

Het laatste artikel plaatst een kritische noot bij het antiracisme en gelijkheidsdenken van onze tijd. Evert van Vlastuin analyseert het gebruik van vanzelfsprekendheden binnen de verdedigers van de Amerikaanse rassenscheiding en het Zuid-Afrikaanse apartheid en waarschuwt tegen parallellen die hij in de huidige discussie rond multiculturele samenleving bespeurt. Ook moderne doelen moeten niet bereikt willen worden door ondeugdelijke argumentatie-strategieën.

Zelfs als gedrag in het verleden duidelijk laakbaar is geweest, zoals bijv. in het optreden van H. Colijn tijdens de Lombokoorlog, kan het nog een punt van discussie zijn hoe zwaar zulke gebeurtenissen in de beoordeling van personen mag wegen. Ton van der Schans betoogt in de discussierubriek dat er meer nodig is om een persoon als Colijn te begrijpen.

Uit deze artikelen kan de conclusie getrokken worden dat een betrokken omgang met het verleden leidt tot het doen van morele

uitspraken. Dit betekent niet dat die oordelen eenvoudig te maken zijn. Voordat ze uitgesproken kunnen worden is een nauwkeurige reconstructie van omstandigheden nodig. Tegelijkertijd herinneren die uitspraken ons eraan dat wij op onze beurt verantwoording moeten afleggen voor de gebeurtenissen in onze eigen tijd.

Tot slot is het een genoegen om mee te kunnen delen dat op 3 juni jl. de eindredacteur van *Transparant* Klaas van der Zwaag promoveerde op een lijvig proefschrift getiteld *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel*. Zijn onderzoek bestrijkt de periode vanaf de reformatie over het vraagstuk naar de verhouding tussen kerk en staat - ook nu nog een actuele vraag. Van deze plaats willen we hem van harte feliciteren met zijn gedegen studie en de wetenschappelijke erkenning.

Slavernij in het Nederlands waarom een zwarte bladzijde

Wanneer wij de slavernij zoals die in de Nederlandse koloniën van de zeventiende tot in de negentiende eeuw toe aanwezig was, een zwarte bladzijde in onze vaderlandse geschiedenis noemen, mag ik aannemen dat daarmee vooral een ethische afkeuring bedoeld wordt. De uitdrukking 'zwarte bladzijde' zal inhouden dat wij iets afkeuren wat in het vermelde tijdperk ook reeds had moeten worden afgekeurd. Stel dat men, zoals het heet, bij het licht van die tijd, of naar de maatstaven van die tijd, zich niet schuldig hoefde te weten, dan kunnen wij zoveel jaren na de door mij genoemde periode misschien nog wel van een zwarte bladzijde spreken, maar dan niet in ethische zin. De geschiedenis beoordelen, is recht doen aan de doden. En wij doen ze geen recht als wij hun houding beoordelen met maatstaven die vandaag voor ons gelden.

- J. Douma -

Drie zaken onderscheiden

Ook het fenomeen van de slavernij in de geschiedenis vraagt om een zuivere beoordeling. Het feit dat vandaag vrijwel iedereen vindt dat slavernij niet door de beugel kan, is geen genoegzame grond om onze voorouders te veroordelen met betrekking tot wat zij gedacht hebben over slavernij en gedaan hebben met hun slaven. Willen wij billijk oordelen, dan moeten we nuanceringen aanbren- gen. Ik probeer dat te doen door drie zaken te onderscheiden:

1. Afkeuring van alle slavernij, in welke vorm dan ook;
2. Afkeuring van het bezitten van huis- en ambachtsslaven;
3. Afkeuring van de slavenhandel en de slavenbehandeling op de plantages².

De formulering van deze drie zaken veronderstelt dat ik het heb over de tijd waarin slavernij, hoewel in de Nederlanden zelf al lang niet meer aanwezig, voor de koloniën een factor van betekenis was. Maar ook daar kunnen we verschillen opmerken die ik het beste toelicht door te wijzen op de twee grote handelsondernemingen, de

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, opgericht 1602) en de West-Indische Compagnie (WIC, opgericht 1621). Het valt op dat in de literatuur de kritiek zich vooral richt op de slavenhandel van de WIC en op de behandeling van slaven op de plantages. Kwamen er in de Oost geen slaven voor? Zeer zeker, maar met enige welwillendheid kunnen we hier over slavernij van kleiner omvang spreken³, nodig om aan huis- en ambachtsslaven te komen. In vergelijking daarmee is de slavernij in het kader van de WIC grootschalig te noemen⁴. Het gaat dan om slavenhandel en slavenarbeid die structureel is voor de koloniën in de West.

Slavernij als principe

Als ik op de hier aangegeven drie mogelijkheden let, dan ben ik met de eerste vorm gauw klaar. In de Nederlanden is de slavernij als principe pas verworpen kort voor de afschaffing ervan. Wie bedenkt dat dit in Nederland in 1863 gebeurde, en Nederland daarmee de laatste Europese natie was op Spanje na, die de slavernij in haar West-Indische koloniën afschafte, krijgt al een vermoeden dat onze natie met betrekking tot de afschaffing van de slavernij geen grote bijdrage geleverd heeft in de strijd der geesten. Supporters van Groen van Prinsterer kunnen hem de Nederlandse Wilberforce noemen⁵; maar het eigenlijke gevecht tegen de slavernij was toen al gevoerd. Geen Nederlandse namen, maar wel die van Engelsen zoals John Wesley (1703-1791) en William Wilberforce (1759-1833) zijn daaraan verbonden. De eerlijkheid gebiedt te erkennen dat het wel Methodisten in Engeland en Quakers in Engeland en Amerika, maar geen Nederlandse calvinisten zijn geweest die een rol van betekenis hebben gespeeld om slavernij de wereld uit te krijgen⁶.

Maar de late afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën bezorgt onze geschiedenis op zichzelf nog geen zwarte bladzijde. Het late tijdstip kunnen we betreuren, maar hoeven we ethisch nog

niet te laken. Als 'kinderen van hun tijd' hebben de Nederlanders tot in de negentiende eeuw toe de slavernij niet principieel afgekeurd. Zij meenden de bijbel achter zich te hebben door erg lang vol te

houden dat slavernij als instituut zo verderfelijk niet was. In ons land zijn er vanaf 1600 theologen en juristen geweest die soms dicht tegen een morele afkeuring van slavernij als zodanig aan zaten; maar voorzover mij bekend, is er geen enkele auteur vóór 1800 in de Nederlanden te vinden die de slavernij klip en klaar afwijst en er tegelijk werk van maakt om aan deze wantoestand een einde te maken. Men kan fulmineren tegen misstanden, maar voor het ter discussie stellen van het instituut van de slavernij, hebben we nauwelijks aanwijzingen⁷.

De geschiedenis beoordelen, is recht doen aan de doden

koloniale tijdperk:

Huisslaven en hun vrijlating

Hoe zit het met de tweede vorm? Als men de slavernij zelf niet principieel afwees, nam men er dan ook genoegen mee dat christenen overzee huisslaven in dienst namen? Zowel de classis Amsterdam als ook die van Walcheren hebben al in een vroeg stadium (1628/1629) geoordeeld dat het niet christelijk was lijfeigenen te hebben. Zij schreven dit aan de kerkenraad van Batavia, die daarop echter antwoordde dat de Aziatische landen zonder slavernij niet zouden kunnen bestaan en de slaven zelf een zó slaafs gemoed hadden, dat zij hun vrijheid niet aan zouden kunnen. Vrijgestelde slaven, zo werd aan genoemde classes meegedeeld, klopten in de regel onmiddellijk aan bij de diaconie, of probeerden zichzelf voor kost en kleding weer aan een nieuwe eigenaar te verbinden. Vrijgelaten Aziaten werden weer moslim. Verder werd in het antwoord van Batavia aan de verontruste classes gemeld, dat met betrekking tot mishandeling van de slaven de situatie zo erg niet was als men dacht. De antwoordbrief van de kerkenraad van Batavia werd opgesteld door Justus Heurnius, die als een goed calvinist bekend stond en van al zijn collega's ook nog het meest bewogen moet zijn geweest met de niet-christelijke bevolking⁶.

Men zal zich in het thuisland bij een dergelijk antwoord hebben neergelegd. Misbruik komt immers in elk verband voor en waarom dan grote problemen gemaakt als men geruststellende berichten krijgt over goede behandeling van de slaven door hun christelijke heren? Men zal in het vaderland naar de aard der liefde ook hebben aangenomen dat de Nederlanders hun eigen huisslaven op christelijke wijze behandelden, zoals in de instructies die zij hadden meegereggen immers ook geëist werd.

Hoe de praktijk er globaal heeft uitgezien voor de huisslaven, is moeilijk precies na te gaan. Slechte behandeling van slaven kwam voor; maar goede natuurlijk ook. Het lijkt me daarom onmogelijk van een zwarte bladzijde in onze koloniale geschiedenis te spreken als het gaat over de behandeling van de slaven, die de Nederlanders voor hun eigen particuliere huishoudingen gebruikten. Bij vergrijpen werden de slaven streng en naar het oordeel van onze tijd veel te streng gestraft. Maar nogmaals, over een zwarte bladzijde kan ethisch slechts gesproken worden wanneer ons voorgeslacht faalde naar de maatstaven die voor hun eigen tijd moeten worden aangelegd. En dan lijkt het me onmogelijk om met allerlei verhalen die er over mishandeling van huis- en ambachtsslaven zeker te vinden zijn, een algemeen beeld te geven dat we ten hemel schreiend zouden moeten noemen⁷.

Er is nog iets wat ons voorzichtig moet maken hier scherp te veroordelen. Wie destijds de slavernij als een noodzakelijk instituut beschouwde en het ook niet afkeurde dat christenen slaven in bezit

hadden, zei daarmee nog niet dat hij de slavernij als een altoos durende instelling opvatte. Want christenen hadden de plicht om eraan mee te werken dat hun slaven niet alleen goed behandeld werden, maar vroeger of later ook in vrijheid gesteld zouden worden. Men las in de Statenvertaling Paulus' woorden: "Een iegelijk blijve in die beroeping waar hij in geroepen is. Zijt gij een dienst-knecht zijnde geroepen? Laat u dat niet bekommeren". Maar men kende eveneens het vervolg op die woorden: "Indien gij ook vrij kunt worden, gebruik dat liever" (1 Cor. 7, 29). De Kanttekeningen op de Statenvertaling wisten van deze manumissio af. Zij merken op dat ook onder de heidenen in de dagen van Paulus er "verscheidene wegen waren, waardoor de slaven tot hunne vrijheid konden komen". Onze vaders wisten dat er op de christelijke bezitters van slaven een morele plicht rustte aan deze manumissio mee te werken⁸, zoals die in de Oude Kerk en later op aandringen van keizer Constantijn bevorderd was.

Vrijlating van de slaven ontbrak ook niet tijdens het Nederlandse koloniale tijdperk⁹. En het zal zeker veel gewetens in het vaderland gerustgesteld hebben, dat er overzee ook Nederlanders waren die van maat wisten door aan de slavernij van het individu grenzen te stellen en vrijlating te bewerkstelligen.

Slavernij en dus slavenhandel

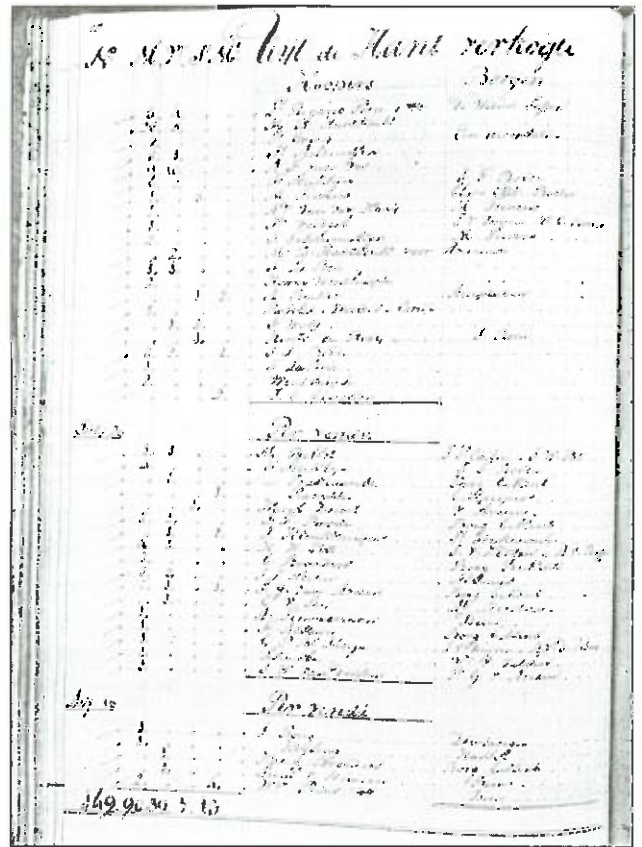
Maar nu de derde vorm, de slavenhandel en de behandeling van de slaven op de plantages. Allereerst de slavenhandel. Wie zou zeggen dat de ellende pas goed begint als we het over slavenhandel gaan hebben, moet toch nog uitkijken. Neem aan dat we het in ons voorgeslacht dulden dat zij slavernij niet veroordeelden. En eveneens dat zij het aanvaardbaar achtten of er in elk geval in berustten, dat hun eigen mensen in de koloniën slaven bezaten. Dan kunnen we niet zomaar luid gaan protesteren zodra het gaat over de handel in slaven. Want met innerlijke logica hangt het een met het ander samen. Wie iets bezit, kan het van de hand doen. En voor handel zijn handelaars nodig. Als de *Curaçaose Courant* van 25 oktober 1817 meedeelt dat er een veiling zal zijn voor de verkoop van goederen van de heer Daniel van David Gomez Casseres, dan gaat het niet alleen over een huis en een regenbak, maar ook over "eenige slaven"¹⁰. Dat klinkt ons afschuwelijk in de oren, omdat een regenbak wel verkocht kan worden, maar een mens niet. Maar zolang men slavernij in enigerlei vorm aanvaardt, d.w.z. zolang de ene mens de volledige beschikking kan hebben over de ander¹¹, kan men handel in mensen niet absoluut afkeuren.

Dat heeft de ex-slaaf Jacobus Elisa Joannes Capitein, die in Leiden een complete theologische opleiding volgde en die afsloot met een studie over het fenomeen van de slavernij, goed begrepen. Deze op

een handelspost in West-Afrika door welwillende Nederlanders gekochte en doorverkochte slaaf, schreef een helder verhaal, volgens sommigen ter verkrijging van de doctorstitel, volgens anderen als dispuut-oratie¹⁴. We vinden in dit geschrift uit 1741 – de schrijver was toen 24 jaar oud – alles wat ter verdediging van de slavernij maar te vinden was. Tegenover de “zeer veel mensen” in de Nederlanden die zichzelf en anderen “in hunne onderlinge samenspraaken” probeerden te overtuigen dat de vrijheid van de ziel moet samengaan met een vrij lichaam¹⁵, verdedigde Capitein het recht en zelfs de noodzaak van de slavernij. We kennen de argumenten: de bijbel verzet zich er niet tegen; de vrijheid van de dienstbaarheid waarover Paulus spreekt is een geestelijke en geen lichamelijke vrijheid; manumissio is een loffelijke zaak op grond van liefde, maar kan niet als een recht verdedigd worden, enzovoorts. Er is beweerd dat Capitein precies schreef wat zijn weldoeners in Nederland graag hoorden. Zij zorgden ervoor dat het geschrift snel werd vertaald vanuit het Latijn in het Nederlands en een grote verspreiding kreeg. Toch is er m.i. geen reden hier de ex-slaaf uitsluitend als slaaf aan het werk te zien, die het de theologen en de handelaren naar de zin moest maken. Wat hij schreef, heeft hij gemeend¹⁶. Hij plaatste – en dat moet ons treffen – zijn studie in het kader van de arbeid die hij wilde gaan verrichten: dienaar van het evangelie worden onder de aan hem verwante Afrikanen. Het ontbrak hem ook niet aan moed, zoals zou blijken uit zijn optreden als predikant van de Nederlanders en andere Europeanen in Elmina aan de Goudkust. Goed gereformeerd als hij was, wilde hij doop en avondmaal daar heilig houden, zodat hij er niet aan dacht concubinaat en viering van het avondmaal met elkaar verenigbaar te achten, of ook het dopen van kinderen toe te laten als er geen garanties waren voor hun christelijke opvoeding. Van de WIC kreeg hij, evenmin als van de classis Amsterdam, de steun waarop hij mocht rekenen. Zijn plan om met een vrouw uit de eigen zwarte wereld te trouwen, om zo het contact met zijn volksgenoten te vergemakkelijken, werd door de classis afgewezen. Vanuit Holland stuurde men hem wel een vrouw!¹⁷ Er ligt over het slot van zijn slechts dertigjarig leven een waas van geheimzinnigheid. Maar uit de brieven die hij heeft geschreven, wordt het duidelijk dat hij geleden heeft aan wat de gereformeerde kerk van Elmina heette. Als die kerk zou blijven wat zij was, aldus Capitein, dan zou dat genoeg verschaffen aan hen die daar leefden alsof er geen God was¹⁸. Capitein is wellicht aan dit leed te gronde gegaan, zoals meer geestelijke verzorgers voor hem in Elmina¹⁹.

Wat was er aan de hand?

Terug naar ons onderwerp. Ik stelde dat het geschrift van Capitein over de slavernij de mening van de schrijver weergeeft en niet slechts die van zijn voedsterheren en professoren, die een bekeerde en geleerde neger misbruikten voor hun eigen doeleinden. Maar nu zijn naïviteit! Heeft hij niet geweten van de behandeling van de slaven in Elmina, voordat hij naar de Nederlanden kwam? Heeft hij niets opgevangen over de ellende op de slavenschepen die van Elmina naar Amerika afvoeren? Heeft hij in de Nederlandse literatuur dan niets gelezen over misstanden op de schepen? Men zou het bijna zeggen. Want hoe is anders te verklaren dat hij slechts twee regels, en dan ook nog tussen haakjes, gebruikt om aan te geven dat meesters vriendelijkheid tegenover hun slaven moeten

Lijst van slaven met de namen van de kopers, 1786.

betrachten en hen niet onredelijk streng moeten behandelen?²⁰ Uitgaande van de oprechtheid van Capitein zijn we wel genoodzaakt te geloven, dat hij als ex-slaaf, in Nederland in de watten was gelegd en zich moeilijk kon indenken dat bewoners van ons land zich schuldig maakten aan misdaden jegens hun slaven. Hij heeft de Nederlanders teveel als paradijsbewoners gezien.

Die naïviteit kan ik Capitein moeilijk euvel te duiden; maar gaan de Nederlanders vrijuit die zich van zijn werk hebben bediend? Wisten zij niet beter? Die vraag mag m.i. gesteld worden.

Want wat was er aan de hand? Laten wij eens de weg afleggen die de negers gingen vanuit de binnenlanden van Afrika naar hun bestemming als slaven op de plantages in Amerika²¹. We weten dat de Nederlandse schepen naar Afrika voeren met textiel, wapens, drank en andere producten om slaven te kopen. Van de Nederlandse wapens maakten de vorsten in Afrika gebruik om oorlog te voeren en zo aan slaven te komen, die dan aan de Nederlandse handelaren verkocht werden. De slavenkapiteins kregen de opdracht om “trouw ende beleef” te zijn tegen hun zwarte handelspartners in Afrika, want de concurrentie was groot²². Wat er in het achterland gebeurde om van vrije mensen slaven te maken, onttrok zich aan het oog van de Nederlandse mensenhandelaren; want verder dan de handelsplaats aan de kust kwamen zij niet. Ervaringen van anderen hadden reeds lang geleerd dat het veel voordeliger was het maken van slaven aan de Afrikanen zelf over te laten en ze daarna van hen te kopen. Bovendien kon men zo aan de slavernij nog een menslievend tintje geven, omdat men immers krijgsgevangenen opkocht, die toch zeker liever slaaf dan dood waren.

Men kan raden onder welke erbarmelijke omstandigheden de slavenkaravananen vanuit het binnenland naar de kust reisden. Daar aangekomen zaten de slaven vaak langdurig opgepakt gevangen, in het donkere slavenhol onder het fort in Elmina, tot een schip arriveerde om hen naar de West te vervoeren. De slaven werden twee keer gebrandmerkt op hun rug of arm, de eerste keer als ze gekocht werden, de tweede keer als ze overgingen aan de nieuwe eigenaar in Amerika. Een slavenhandelaar vertelt dat de slaven in de stank van brandend vlees schreeuwden van pijn en angst; maar een hoge vertegenwoordiger van de WIC stelt ons gerust met de mededeling dat men al het mogelijke deed om de mensen niet te hard te branden, vooral de vrouwen niet, die gevoeliger zijn dan de mannen²³.

Met bootjes werden kleine groepen slaven naar het verderop liggend schip gebracht, zodat voorkomen werd dat zij samen een vuist konden maken. Altijd waren er die overboord sprongen en zich van het leven beroofden. Tijdens de reis over de Atlantische Oceaan kwam het voor dat slaven de hongerdood verkozen boven het slavenleven aan boord. Daarvoor is ook niet veel fantasie nodig, als we bedenken in wat voor hitte en stank de aan elkaar geketende en soms tot over de grens van de waanzin gekomen slaven zich bevonden. Geboeid bleven ze, zeker de mannen, zolang de reis duurde. Boeien zijn niet nodig als men aan boord onderling in vrede leeft. Maar dat deed men niet, vandaar de boeien. Op de Nederlandse schepen schijnt munitie niet vaak te zijn voorgekomen; maar kwam dat omdat Nederlanders menselijker waren dan Portugezen en Spanjaarden? Hun repressieve middelen kunnen effectiever gewerkt hebben. Zij maakten zelfs gebruik van zwarte spionnen, die de taal van de slaven kenden en ontsnapping en revolte moesten voorkomen²⁴.

Uiteraard was er een grens aan mishandeling. Men kan slaven immers niet doodranselen als men eraan wil verdienen. Zij vertegenwoordigden een bepaalde waarde. Ik las van een mondschroef die men soms gebruikte om de kaken open te sperren van hen, die niet meer wilden eten en toch moesten eten omdat ze anders dood zouden gaan en geen geld meer zouden opbrengen. Aan de doden deden de haaien zich te goed. Zij beleefden gouden tijden rond de schepen die vaak drijvende doodkisten waren.

Het vrouwenverblijf werd niet voor niets 'hoeregat' genoemd, niet omdat de slaven daar hun lusten konden bevredigen, maar omdat de bemanning van het schip dat deed. De slaven zelf werden keurig gescheiden gehouden. Er is geen reden te twijfelen aan het feit dat ook op de Nederlandse schepen mishandeling en seksueel geweld structurele fenomenen waren, veroorzaakt door de minderwaardige positie en de machteloosheid van de zwarten²⁵. Geslagen werd er, op alle schepen. Ook kinderen moeten daaronder zwaar geleden hebben. Toen een handelsagent aan een oude slaaf vroeg, of ze tijdens de overtocht honger hadden geleden, antwoordde hij: Nee, wij hebben behoorlijk te eten gehad; maar het was alle dagen klappen, slaan en vloeken, en vooral de kinderen kunnen dit niet verwerken!²⁶

Bereikte men de overkant, met vaak een verlies van zo'n twintig procent van de slaven en trouwens ook van de bemanning²⁷, dan werd de koopwaar eerst zo goed mogelijk gevoed en opgetuigd om voor een flinke prijs verkocht te worden. Vervolgens werden ze meestal per stuk verkocht, waarbij geen rekening gehouden werd met gevoeligheden van relaties tussen mannen, vrouwen en kinderen. Op veel plantages gold dat het voordeliger was slaven te kopen

dan hun toe te staan zich voort te planten. Vrouwen en mannen werden meestal strikt gescheiden gehouden. Bovendien was de verhouding van de aanvoer uit Afrika die van twee mannen op één vrouw – een verhouding die men niet kon laten verstoren door de slaven op de plantages te laten leven alsof ze in Europa woonden.

En dan begon het nieuwe leven van de slaven, waarbij ik me nu beperk tot de slaven die op de plantages voor suiker, koffie, cacao en katoen terecht kwamen. Het totale aantal slaven dat door Nederlanders is vervoerd, wordt op ongeveer een half miljoen geschat. Daarvan werden er 215.000 naar Suriname vervoerd, waar – meer nog dan op Curaçao en de andere eilanden – "een strak gereguleerd, industrieel aandoend arbeidsregime"²⁸ heerste. Het geschreeuw van de ellendigen moet er sterker zijn geweest dan op de eilanden. Overigens, wie Bonaire bezocht heeft en de slavenhuisjes (iets groter dan een hondenhok, als onderdak voor twee personen) bij de zoutpannen gezien heeft, kan zonder moeite begrijpen dat ook daar het leven, in de brandende zon en met de voeten in het scherp bijtende pekewater van de zoutpannen, een hel moet zijn geweest²⁹.

Cumulatie van ellende

Waarom is dit een zwarte bladzijde in onze koloniale geschiedenis? Omdat we hier met een *cumulatie* van verschijnselen te maken hebben die het fenomeen van de slavernij in al zijn gruwelijkheid onthult en daarom protest moet oproepen. Zolang het nog over het principe slavernij gaat, of over hier en daar christenen die er huis-slaven op nahouden, lijkt de schade mee te vallen. Maar wie de strategie van de WIC en het effect van die strategie taxeert, zal moeite hebben om er met enige waardering over te spreken. Een grote handelsvereniging heeft voor de bearbeiding van de koloniën honderdduizenden arbeidskrachten nodig, voorziet daarin door mensen uit Afrika weg te voeren en vervolgens als slaven te laten werken gedurende heel hun verdere leven, zelfs met het vanzelfsprekend geachte recht om ook weer over de kinderen van die slaven te beschikken. Nu is het voor ons gemakkelijker hier scherper te oordelen en te veroordelen dan het onze voorouders mogelijk was. De cumulatie van verschijnselen die slavernij tot een gruwel hebben gemaakt, krijgen wij gepresenteerd in boeken die het geheel van de slavenhandel en de slavenbehandeling op indrukwekkende wijze in kaart hebben gebracht. Maar wisten onze voorouders daarvan? Als we collectief denken bij het gebruik van het begrip 'onze voorouders', zal het antwoord ontkennend moeten luiden. Er zijn journalisten en er is televisie nodig om wat er aan verschrikkelijks in de wereld gebeurt overal bekend te veronderstellen. Zo was het in onze koloniale tijdperk niet. Maar wisten zij die met handel en scheepvaart te maken hadden en daarvoor in de Nederlanden verantwoordelijkheid droegen, er ook niets van? Het antwoord moet luiden dat zij er genoeg van wisten of konden weten. Ik wijs daarvoor op het volgende.

Lang voordat Capitein in 1741 twee regels wijdde aan de noodzakelijk geachte goede behandeling van slaven, meldde een predikant uit Vlissingen, Georgius de Raad, in 1665 dat "de heele werelt weet" hoe sommige slaven door onze eigen mensen behandeld worden. En wat De Raad ervan wist te vertellen, was niet weinig. Hij wist dat mensen gestolen werden uit Afrika, vervolgens in onze schepen gelokt en tegen hun wil weggeroofd werden. Hij wist dat ouders aan hun kinderen en kinderen aan hun ouders, mannen aan hun vrou-

wen en vrouwen aan hun mannen ontstolen werden. Hij wist van de "schrikkelijke en notoire sonden" en de "ongehoorde en Heydensche wreetheyt die de Christenen ontrent de Heydensche slaven in de schepen hebben gepleeght". Hij wist hoe de slaven "op onse plantagien werden onthaelt"³⁰.

Dat wist men in de Nederlanden rond 1665 dus blijkbaar wel. En waarom zullen de 'zeer velen' die zich, naar het getuigenis van Capitein rond 1740 "in hunne onderlinge samenspraaken" tegen de slavernij keerden, dat ook niet geweten hebben? Hoeveel mensen hier hadden geen familie op zee of overzee?

Het is ook moeilijk voor te stellen dat de Heren Negentien van de WIC onkundig zijn geweest van wat er zich afspeelde. Deze handelsvereniging heeft geweten waaraan zij begon Toen de WIC werd

Herinneringsprent voor het 50-jarig jubileum van de afschaffing van de slavernij in Suriname.

opgericht, is er gediscussieerd over het al of niet gebruiken van slaven. Willem Usselinx, die aan de wieg van de VOC gestaan heeft, bepleitte emigratie van Nederlanders, Duitsers, Balten e.a. om als landbouwkrachten in de koloniën te gaan werken. Hij stond kritisch tegenover slavenarbeid. Maar men besloot anders. Men koos voor de slavenhandel en praatte dit goed met het argument dat daardoor een groot aantal 'onbedorven heidenen' gered zouden worden uit de roomse klauwen van de Spanjaarden, zodat zij in aanraking zouden komen met de 'juiste godsdienst'³¹.

Dat was het argument, maar in de praktijk gebeurde er totaal iets anders. De WIC maakte van asiento's gebruik om tienduizenden slaven aan de roomse Portugezen en Spanjaarden te verkopen³²!

Op papier was het de bedoeling de bevolking in de koloniën tot bekering te brengen. De instructies, die de schepen op zee en de leidinggevende personen in de koloniën meekregen, waren prima. Zij moesten hun eigen slaven met het evangelie in contact brengen. Zij moesten, om het met een instructie uit 1636 van de WIC, gericht aan de directeur van Curaçao te zeggen, alles doen om de 'blinde Indianen' van hun 'barbaarse manieren' te verlossen en hen tot beschaafde onderdanen te maken. Zij moesten hen onderrichten om hen te bekeren tot "onze gereformeerde religie en de kennis van de drie-enige en waarachtige God"³³. Kapiteins op de schepen kregen naast bijbel en psalmboek het boek *Christelyke Zeevaart* mee, waarin

stond dat men de reis in de naam en de vrees van God moest beginnen en beëindigen. Men werd gewaarschuwd tegen alles wat verkeerd was³⁴. Maar alweer, wat was de praktijk?

Op Suriname heeft de WIC, in overeenstemming met wat de planters wilden, de aangekondigde bekering niet gestimuleerd. Toen Capitein zijn studie over de slavernij in 1741 publiceerde, was Curaçao al meer dan honderd jaar in Nederlandse handen, zonder dat er van kerstening van de bevolking iets te merken was. Een enkele dominee die er zijn schouders onder wilde zetten, zoals J.W. Kals, werd door planters en autoriteiten tegengewerkt. Zij waren van mening dat het geld ging kosten wanneer slaven christenen zouden worden en dan (natuurlijk) vrij zouden willen worden.

Waarschijnlijk heeft Capitein met zijn studie op twee fronten willen vechten: Hij bestreed de mensen die de slavernij veroordeelden; maar hij maakte ook melding van sommige christenen die vrezen dat kerstening grote schade aan hun handel zou toebrengen³⁵. Welnu, aan het eerste front heeft Capitein succes geboekt, aan het tweede geen enkel. Want van zending in Suriname is pas iets gerealiseerd toen de Hernhutters er kwamen. Had het aan bepaalde calvinisten gelegen, dan waren de Hernhutters niet eens toegelaten. De classis Amsterdam en ook de hoogleraar Joh. van den Honert klaagden over onzuiverheid in de leer bij de Hernhutters en achtten de zendingsarbeid van deze mensen een gevaar³⁶.

Voor Curaçao is het beeld al even droevig. Nergens is er een spoor van te vinden dat gereformeerde predikanten een poging hebben gedaan de slaven tot het christendom te bekeren. De annalen van de WIC zwijgen erover. Als in 1741 de predikant Rasvelt het verwijt krijgt dat hij zo weinig aan zending doet, meent hij daartegen in te kunnen brengen dat hij toch wel een aantal vrij geboren mulatten heeft aangenomen. Blijkbaar waren deze mulatten nog wel, maar de negers niet acceptabel. Rasvelt geeft daar ook een psychologische verklaring voor: de negers en ook de meeste mulatten kunnen niet gereformeerd worden, omdat ze "als het ware van nature naar het roomse" overhellen!³⁷

De conclusie van A. Algra, die niemand van gebrek aan liefde voor onze koloniale geschiedenis kan beschuldigen, luidt dat de kerk op Curaçao en in Suriname inzake zending "niets, maar dan ook helemaal niets verricht" heeft³⁸. De werkelijkheid was immers dat vrijwel alle naar de West gezonden predikanten er voor de Nederlanders, maar niet voor de negers waren.

Als er van zending geen sprake is geweest, kunnen we ook niet van kerstening spreken. Men zou verwachten van de WIC dat met name op het gebied van het huwelijk orde op zaken werd gesteld. Maar de werkelijkheid is dat het huwelijk er voor de heren en niet voor hun slaven was. Het ongeordende seksuele leven op het huidige Curaçao heeft diepe wortels in de geschiedenis. Om greep op de slaven te houden, mochten ze van de Nederlandse instanties niet huwen. Het huwelijk zou immers ouders zo aan elkaar en aan hun kinderen binden dat de eigenaars hen niet meer gemakkelijk als aparte eenheden konden verkopen. Nog in 1839 hebben slavenhouders in onze koloniën zich verzet tegen een nieuw reglement dat bepaalde dat moeders met kinderen jonger dan twaalf jaar bij elkaar moesten blijven³⁹. Men kan dan raden hoe het voor 1839 een paar eeuwen lang onder het Nederlands bewind is toegegaan. Zoals de kerk er was voor de Nederlanders alleen, zo waren ook huwelijk en gezin er voor de heren en niet voor de negers.

Onthullender dan het opsommen van allerlei wreedheden tegenover slaven is het constateren van het onvermogen, ja van de onwil om inzake kerk, huwelijk en gezin de voorwaarden te scheppen die het leven van de negers tot een menswaardig leven zou hebben gemaakt. Omdat dit niet gebeurd is, moet het niemand verbazen dat verkeerde structuren duizenden incidenten van onmenselijkheid en wreedheid hebben uitgelokt. Het papier was gewillig genoeg om fraaie instructies aan gouverneurs en scheepslieden mee te geven; maar de praktijk van de WIC heeft niet waar gemaakt dat men in de negers met mensen van doen had. Waarom zou het ons dan moeten verbazen dat de meesters in hun slaven géén mensen zagen, of hooguit mensen van een minderwaardig ras, dat dom, wreed, diefachtig en wellustig was – nazaten van Cham onder de vloek van Noach, die daarom de zweep zo nodig hadden? Wie iets vromer was, zei wellicht met de Surinaamse planter Thomas Pistorius, dat de slaven wel mensen waren, maar dat het God *nog* niet behaagd had hen, “gelijk aan ons”, met het zalig evangelielicht te beschijnen en te behandelen als mensen⁴⁰.

Revolutie en ongeloof

Wanneer ik op grond van al deze gegevens de slavernij in het Nederlandse koloniale tijdperk een zwarte bladzijde moet noemen, is die bladzijde voor mij extra zwart omdat we in dit tijdperk met leidinggevende calvinistische figuren te maken hadden. De leer van dit calvinisme was goed. Van geen kansel in de Nederlanden zal ooit beweerd zijn dat negers geen mensen waren, of dat het huwelijk er alleen voor heren en niet voor slaven was, of dat kinderen niet bij Nederlandse ouders, maar wel bij ouders van slaven mogen worden weggehaald. Maar tussen leer en leven heeft een kloof gegaapt. De koopman won het glansrijk van de dominee⁴¹, die het vaak ook maar het beste vond zich naar het belang van de heren en niet van hun slaven te schikken⁴².

Toen ik enige tijd geleden Curaçao bezocht, vertelde mij iemand dat er een predikant was die weigerde een voet te zetten in de protestantse Fortkerk, omdat hij maar al te goed wist dat de slaven daar vroeger niet binnen mochten. Ik heb deze apartheidskerk wel betreden en heb er nog een cadeau aan te danken, nl. het boek van de rooms-katholieke schrijver J. Hartog, die op sympathieke wijze daarin de geschiedenis van het protestantisme op de Nederlandse Antillen beschrijft. Het boek heet *Mogen de eilanden zich verheugen*. Helaas hebben die eilanden zich niet kunnen verheugen over wat het calvinisme in het koloniale tijdperk te bieden had. Want het calvinisme heeft geestelijk niets geboden. Zij die zich ontfermd hebben over de slaven, waren rooms en niet gereformeerd.

Toen ik het boek had uitgelezen, hebben mijn vrouw en ik een bezoek gebracht aan het monument ter nagedachtenis van de slaaf Tula. Deze slaaf was een van de leiders van de slavenopstand in 1795. Let op het jaartal! De Franse revolutie gaf hoop op bevrijding uit slavernij. De opstand op Haïti in 1791 was een teken aan de wand. Maar de opstand van Tula mislukte en hij werd op gruwelijke wijze gevonnis. Een Franciscaner pater heeft verslag gedaan van het gesprek dat hij met Tula gevoerd heeft. Deze zei tegen hem: “Wij zijn al te erg mishandeld. Wij willen niemand kwaad doen. Maar we willen onze vrijheid. De Franse negers zijn vrij geworden. Holland is ingenomen door de Fransen en daarom moeten wij hier ook vrij zijn (...). Heer Pater, komen alle mensen niet voort uit een vader Adam en

Eva? Heb ik er kwaad aan gedaan dat ik twaalf van mijn broeders verlost heb van hun boeien die hun onrechtmatig waren aangedaan?(...). Eens werd ik vastgebonden, ik riep zonder ophouden: genade voor een arme slaaf. Toen ik tenslotte losgemaakt werd, golfde het bloed uit mijn mond. Ik wierp mij op mijn knieën en riep tot God: is het dan Uw wil dat wij zo mishandeld worden? Ach Pater, men draagt meer zorg voor een beest; als een beest een been breekt, wordt het genezen⁴³.

Er is een bekend calvinistisch boek met de titel *Ongeloof en revolutie*. Het legt haarfijn uit wat het verband is tussen het ongeloof en de Franse revolutie. Maar als het over een slavenopstand in een Nederlandse kolonie gaat, heb ik de neiging het verband anders te leggen. Het ongeloof van de gereformeerden om een slaaf ook werkelijk als mens te zien en dienovereenkomstig te behandelen, heeft de revolutie van slaven uitgelokt.

Dat onze handelaren en planters uit de koloniale tijd de slaven niet alleen incidenteel als beesten behandeld hebben, maar ook structureel geen maatregelen hebben genomen die tot waardering van de negers als mensen moest leiden, is m.i. niet te vergoelijken met de opmerking dat zij kinderen van hun tijd waren. Wij mogen hen beoordelen als calvinisten die wisten hoe het moest, maar er niet naar handelden. Dat anderen in Europa het niet beter deden, is geen excuus voor hen die wisten hoe het moest en ook zelf meenden dat ze het beter deden dan de anderen, vooral dan die verfoeilijke roomsen.

Er zijn bovendien zonden die de mensen aanklagen ongeacht of ze in de eerste, in de zeventiende of in de twintigste eeuw leven. Daarop attent maken is niet a-historisch, maar kinderen van hun tijd verantwoordelijk stellen voor wandaden die in alle tijden te veroordelen zijn. Om het beeldend voor te stellen: zou Paulus, de man die in de eerste eeuw na Christus de slavernij niet afkeurde, in de zeventiende eeuw bij inspectie van een Nederlands slavenschip werkelijk hebben kunnen uirroepen: “Zijt gij als slaaf geroepen, bekommer u daarover niet”? Of zou hij de taal van zijn collega-apostel Jakobus hebben gebruikt en de kapitein en de heren van de WIC in het gezicht hebben geslingerd: Welaan nu, gij rijken, gij die deze mensen nog minder behandelt dan uw vee; gij die alleen op uw eigen winst belust bent, ik verkondig u dat het geschreeuw van deze mensen is doorgedrongen tot de oren van de Here Zebaoth?! Kinderen van hun tijd mogen we beoordelen naar wat ze weten. Welnu, de verantwoordelijke mensen in de Nederlanden uit het koloniale tijdperk wisten van het evangelie.

Kritiek zonder veel kracht

Helaas hebben de Nederlanders niet een soort Paulus in hun midden gehad. Op slavenschepen voeren ook geen dominees mee, voorzover ik heb kunnen nagaan. En dan nog moet iemand de moed hebben zijn stem te verheffen en vooral zijn stem te blijven verheffen. Geen Rivet met zijn waarschuwing tegen de gruwelijke zonde van de slavenhandel (rond 1650), geen Udémans met zijn *Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip*, geen Voetius met zijn aanval op de “dienstbaerheit, gebruycklick in Oost- en West-Indien” (1653), geen De Mey met zijn geschrift tegen het kopen en verkopen van mensen (1661), geen De Raad (1665), die weet hoe gezinnen van slaven worden uiteengescheurd, geen Hondius met zijn verkoop van mensen alsof het beesten waren en geen Smytegelt die fulmineerde tegen

het stelen van mensen (1756)⁴⁴, hebben hun stem zo krachtig en zo hardnekkig verheven als nodig was om de schande van de slavenhandel en slavernij in onze koloniën aan de kaak te stellen. Hun taal was duidelijk genoeg, zodat niemand die in de Nederlanden verantwoordelijk was voor wat er in de koloniën gebeurde, kon zeggen: ik heb het niet geweten. Maar hun kracht heeft geen storm, hooguit een rimpeling in de samenleving veroorzaakt. Het is de armoede van de Nederlandse calvinisten geweest dat niet één profeet uit hun midden is opgestaan om de wandaden van de slavernij met dezelfde ijver aan de kaak te stellen als waarmee zij roomsen en remonstranten de les hebben gelezen⁴⁵.

We krijgen veeleer de indruk dat de ellende van de slavernij werd toegedekt. Niet Smytegelt, maar zijn tijdgenoot en als even zuiver calvinistisch bekend staande Joh. Van der Kemp zal de toon aangeven, door in een van de meest algemeen verbreide catechismusverklaringen nog wel te spreken over mensenhandel van die slechte Jezuïeten en monniken, die gereformeerde kinderen roven, maar daaraan toe te voegen dat de zonde van mensendievery "onder ons niet veel plaats heeft"⁴⁶.

Dynamiek van de geschiedenis

Bijna honderdvijftig jaar geleden is het er dan toch van gekomen en brak ook Nederland met de slavernij. De 'Verelendung' van de meer dan tien miljoen slaven die over de Atlantische Oceaan getransporteerd zijn en waarvan Nederland een half miljoen voor zijn rekening heeft genomen, heeft de afschaffing van de slavernij naderbij gebracht. De cumulatie van ellende in de Atlantische slavenhandel en de slavernij op de plantages in de koloniën en in de Verenigde Staten heeft ervoor gezorgd dat de slavernij zich te pletter liep. Er zijn veranderingen die door de geschiedenis onder Gods leiding zelf worden opgeroepen, omdat ze zich vroeger of later met onweerstaanbare kracht opdringen en naar sanering van verouderde structuren drijven. Deze dynamiek ligt niet zomaar opgesloten in het evangelie. De Schriften verbieden de slavernij immers niet. Het is daarom ook te mooi voorgesteld wanneer een theoloog opmerkt dat het evangelie "tot langzame ondermijning van heel het stelsel der slavernij moest leiden"⁴⁷. Geleidelijk beter is het in de christelijke eeuwen niet gegaan. Eerder het omgekeerde. Op betere tijden⁴⁸ voor slaven zijn slechte tot zeer slechte gevolgd. Het Atlantisch drama van miljoenen slaven was nodig om tot een omslag in het denken te komen, zodat de afschaffing van de slavernij een feit kon worden. Aan deze afschaffing hebben christenen als Wesley, Wilberforce en Harriet Beecher Stowe⁴⁹ meegewerkt door hun vlammende evangelisch geïnspireerde protesten. Het grote idool van de hele slavenhandel was "the god of gain", zal Wesley in 1774 schrijven⁵⁰. Helaas een waar woord voor een mensenhandel die met het christendom in het geheel niet te rijmen viel.

Er zijn meer factoren dan dit ethisch protest alleen die het einde van de slavernij hebben bevorderd. Men hoeft geen marxist te zijn om ook economische en politieke factoren in rekening te brengen. De ketel van de geschiedenis wordt ook met andere kolen dan die van een goede ethiek gestookt⁵¹. Omdat ik hier echter de factor ethiek behandel, kan ik andere componenten laten rusten die het einde van de slavernij hebben bevorderd. Met ere vermeld ik wat het evangelie betekend heeft voor hen die in de voorste linies van het abolitionisme hebben gestaan⁵².

Een monument

Heeft een beschouwing over de slavernij als een zwarte bladzijde in onze koloniale geschiedenis vandaag nog actuele betekenis? Ja, want het onderwerp duikt voortdurend weer op. Zelfs is er onlangs gevraagd dat de kerken alsnog schuldbelijdenis zouden afleggen voor wat onze voorouders misdaan hebben. Ik vind dat schuldbelijdenis honderd vijftig jaar na de afschaffing van de slavernij rijkelijk laat is. Het had al eeuwen eerder gekund en gemoeten, maar het is er niet van gekomen⁵³. Wie echter meent dat het alsnog moet, heeft meer werk te doen. De geschiedenis van ons vaderland, ook die van onze vaderlandse kerken biedt dan stof voor vele boete- en bededagen. Waar moeten we beginnen en waar eindigen? Ik vind schuldbelijdenis voor zaken die afgesloten zijn⁵⁴, irreëel.

Maar niet irreëel is het om in de historiografie ernaar te streven een zwarte bladzijde ook als een zwarte bladzijde te tekenen en haar niet grijs te gaan maken door van schanddaden te zeggen, dat de bedrivers ervan kinderen van hun tijd waren. Er is zonde die de mens aanklaagt, ongeacht of hij in de eerste of in de twintigste eeuw leeft. Er is nog iets wat ik graag zou willen. Mij bleek dat er momenteel in Nederland een advies wordt voorbereid voor een monument ter nagedachtenis aan de slavernij in Nederland⁵⁵. Ik zou het oprichten van zo'n monument ter nagedachtenis van een half miljoen naamloze⁵⁶ slaven van harte toejuichen. Dat kan heel Nederland herinneren aan de schande van de slavernij. En als het tot onthulling van zo'n monument mocht komen, zal het goed zijn dat ook de kerken – zeker ook de gereformeerde kerken – acte de présence geven. Wat er gebeurd is, vraagt niet om een schuldbelijdenis over wat er in het grijze verleden gebeurd is, maar om een herinnering die levend wordt gehouden met het oog op de toekomst. Want de slavernij is wel uitgebannen, maar niet het kwaad dat eraan ten grondslag ligt, nl. dat de ene mens over de andere heerst en hem uitbuit of zelfs vernietigt. Wij zien dat in allerlei vormen in elke eeuw terugkeren, tot op vandaag toe. Het evangelie is duidelijk genoeg, omdat het ons wil leren dienen in plaats van heersen. Maar onze eigen geschiedenis is ook duidelijk genoeg om ons eraan te herinneren hoe moeilijk het was en is om het spoor van Jezus Christus te volgen.

1 Niet iedereen dus. Zo meent R.J. Rushdoony, *The Institutes of Biblical Law* (Philadelphia 1978) 251, 286, dat sommige mensen van nature slaven zijn en het altijd zullen blijven. Slavernij als straf en ook 'voluntary slavery' moet volgens hem mogelijk zijn.

2 Ik sluit me aan bij de door meerdere historici gebruikte indeling van huis-, ambachts- en plantageslaven, hoewel scherpe grenzen hier moeilijk zijn aan te brengen.

3 Tenzij waar zou zijn wat H.E. Niermeijer beweert in *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725* (Almelo 1996) 45: 'De omvang van de slavenhandel door de VOC of compagniesdienaren is in de bronnen moeilijk gripbaar, maar waarschijnlijk niet minder geweest dan die van de Westindische Compagnie'. Niermeijer geeft geen onderbouwing van dit vermoeden. Zoiets lijkt me niet overbodig als we bedenken dat de slavenhandel van de WIC meer dan een half miljoen slaven heeft omvat! Zie o.a. J.M. Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600-1815* (Cambridge 1990) 295 en L. Dalhuizen e.a. (red.), *Geschiedenis van de Antillen* (Zutphen 1997) 48.

4 A. van Dantzig, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel* (Bussum 1968) 110v. 'Met enige welwillendheid' schrijf ik; want Van Dantzig meldt ook dat in Oost-Indië zelf de slavenhandel vrij grote vorm aannam. Geregeld werden Ceylonese, Indiërs en bewoners van de archipel (vooral Banda-eilanden) als slaven verkocht. Wel werden ze vaak vrijgelaten door hun meesters, en eerder als landarbeiders of bedienden dan als werkelijke slaven behandeld. Ik ga er ook aan voorbij dat na 1830 de Hollanders in ruil voor wapenen contractueel jaarlijks over 1000 slaven konden beschikken, die dan als recruten (en daarmee als 'vrijen' onder bepaalde voorwaarden) voor het KNIL dienst konden doen. Dat werden er uiteindelijk in totaal minder dan 2000. Zie 130 en ook de roman van Arthur Japin, *De zwarte met het witte hart* (Amsterdam 1997).

5 Dit vermeldt L.R. Priester, *De Nederlandse houding ten aanzien van de slavenhandel en slavernij 1595-1863* (Middelburg 1986) 166. Niet alleen Groen van Prinsterer, maar ook W.R. baron van Hoëvell moet genoemd worden met zijn tweedeling boek *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (Zaltbommel 1854). Van waarschijnlijk nog meer betekenis voor de doorbraak onder grote lagen van de Nederlandse bevolking is het boek *De Negerhut van Oom Tom* geworden, dat in 1853 als vertaling van Harriet Beecher-Stowe's *Uncle Tom's Cabin* (1852) verscheen.

6 Opvallend blijft het dat een Réveilman als Isaïc da Costa in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823) tegen veel misstanden fulmineerde, maar de afschaffing van de slavernij van de negers toen nog een 'hersenschimmige menselijke wijsheid' noemde, 'die de Almacht wil vooruitdoopen en niets uit zal richten ten goede, maar veeleer eindeloos ten kwade'. Zie editie J.C. Rullmann (Amsterdam 1923) 16.

7 Zie G.J. Schutte, 'Bij het schemerlicht van hun tijd', in M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd* (Amsterdam 1996), die veel theologen de revue laat passeren, terwijl niet een onder hen de indruk geeft de slavernij principieel in alle vormen af te wijzen. Het zou te ver gaan om te beweren dat niemand het principe van de slavernij zelf in discussie heeft gebracht. Zo spreekt de hierna nog te noemen J.E.J. Capitein in 1741 over 'zeer veel mensen in de Nederlanden' die vinden dat de vrijheid van het evangelie zich niet verdraagt met slavernij en een vrije geest slechts kan samengaan met een vrij lichaam. De vraag is echter of dat een radicaal afscheid van alle slavernij inhield.

8 Niemeijer, *Calvinisme*, 176.

9 *Ibid.* 262vv, laat zien hoe barbaars het soms kon toegaan. Toch is er volgens hem nog veel intensief onderzoek nodig om generaliserende conclusies te trekken. Tegen de ergste mishandelingen van slaven werden ook wel strafmaatregelen genomen. Zie A. Algra, *Dispereert niet!*, dl.4 (Franeker 1978) 159, over een vrouw die haar slavin levend door de mieren had laten opeten, en daarvoor gegeseld en gebrandmerkt werd. Ook werden haar beide oren afgesneden. Zie ook Niemeijer. Wat de koloniën in de West betreft: in *Geschiedenis van de Antillen* (zie noot 3), 54, wordt de situatie van de huisslaven als veel gunstiger beoordeeld dan die van de veldslaven. Soms verandert het oordeel van dezelfde schrijver. Zo is C.Ch. Goslinga in het op Curaçao gebruikte schoolboek *Nos patria* (1959), dat hij samen met Ch.A. Koppen en A.C.H.J. van Noort schreef, milder dan in zijn *A short history of the Netherlands Antilles and Suriname* (Den Haag 1979) terwijl hij in zijn verhalenbundel *De vrome Smokkelaar* (Leiden 1996) ons eerder doet geloven dat er over de behandeling van huisslaven niets goeds te melden valt. Voor variatie in opvattingen, zie Goslinga, *Geschiedenis*, 70vv.

10 Zowel Chrysostomus als Gregorius van Nazianze dachten dat het slechts korte tijd zou duren, of alle christelijke slaven waren vrij. M.J. Richard, *Liberation from slavery in early christian experience* [microfilm ed.; Ann Arbor, MI 1979] 77. Voor keizer Constantijn, zie D.N.A. Kpobi, *Mission in chains* (Zoetermeer 1993) 207vv.

11 Zie b.v. Postma, *Dutch*, 72: 'Compared to the multitude of trade slaves, who were taken across the Atlantic, the company slaves were relative fortunate ... they often enjoyed a greater degree of freedom as well as a better chance for manumission'. Voor Batavia, zie Niemeijer, *Calvinisme*, 52vv, over de vrijgelaten christenslaven, de zgn. 'Mardijkers' of 'inlanders'. Zeer vaak kwam het voor dat slaven bij vertrek van hun meester uit Batavia vrijgelaten werden. 'Humanitaire overwegingen en gehechtheid aan de slaven waren belangrijke motieven tot emancipatie ... Bij overlijden of repatriatie was de persoonlijke onderhorigheid verdwenen, het paste niet bij mensen van stand om persoonlijke eigendommen als slaven, met veelal kennis van het privéleven van de eigenaar, simpelweg te verkopen aan een ander'.

12 De advertentie is te vinden in Dalhuizen, (red.) *Geschiedenis*, 58.

13 Een precieze definitie geven van slavernij is moeilijk, zo niet onmogelijk. Er zijn veel vormen van 'volledige beschikking hebben over de ander', zonder dat ze samenvallen met het fenomeen waarmee ik in dit artikel te maken heb. Zie D.B. Davis, *Slavery and human progress* (Oxford 1984) 8vv.

14 Voor de vraag, of het over een dissertatie gaat ja of nee, zie Kpobi, *Mission*, 66vv. De bewering van Kpobi dat we met een geschrift ter verkrijging van de doctorstitel te maken hebben, a.w., 69, tegenover de stelling van A. Eekhof, dat hierniet van een dissertatie gesproken kan worden, vind ik weinig overtuigend.

15 Nergens worden we in het geschrift van Capitein gewaar wie hij op het oog heeft als het over 'zeer veel mensen' gaat die moeite met de slavernij hebben. Dat Capitein over 'zeer veel mensen' spreekt, die 'in hunne onderlinge samenspraken' over slavernij spreken, vind ik zeer opvallend. We mogen er uit opmaken dat rond 1740 het fenomeen van de slavernij allesbehalve vanzelfsprekend was. Merkwaardig is dat Kpobi in afwijking van Capitein over 'a very small group in the society' spreekt op p. 94, zonder dat hij daarvoor bewijs levert.

16 Capitein zegt hooggestemd in de Voorrede van zijn studie, dat hij door de poort Middelburg het paradijs van de Nederlanden was binnengekomen. Toch hoeft deze loftuiting nog geen slaafse kruiperij te zijn. Ook Kpobi concludeert dat Capitein meende wat hij over slavernij schreef (112).

17 De classis Amsterdam verbood Capitein om te trouwen met een vrouw die nog geen belijdenis van haar geloof had afgelegd. 2 Cor. 6, 14 kwam eraan te pas: 'Trek geen juk aan met ongelovigen. Alsof dat Capiteins bedoeling was met de vrouw, die hij door onderwijs tot Christus wilde leiden! De moeilijkheid was dat het opspraak kon verwek-

ken wanneer hij haar in de christelijke leer zou onderrichten terwijl ze nog niet getrouwd waren.

18 Zie Kpobi, *Mission*, 153. Uit de bestudering van het Kerk- en Doopboek van Elmina was Capitein er ook achtergekomen hoe veel zich in vroeger jaren in deze kerk had afgespeeld. Over Capiteins einde en de geruchten daarover, zie 78vv.

19 De ziekentrooster Adriaan Louwerens die zich krachtig verzette tegen het losbandig gedrag van Europese militairen en handelspersoneel in Elmina pleegde in 1645 zelfmoord. Zie L.J. Joosse, 'De Westindische vaart en de kerk in West-Afrika en de Caribiën (1594-1674): de positie van predikanten overzee en hun werk', *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken* 3.1 (1996) 28.

20 Hoofdst. 3, par. 26 van het geschrift, zie Kpobi, *Mission*, 214 (Engelse vertaling).

21 Ik gebruik hier materiaal dat ik vond bij Van Dantzig, *Nederlandse aandeel*, 87vv, Priester, *Nederlandse houding*, 102vv en H. Thomas, *The History of the Atlantic Slave Trade 1440-1870* (New York 1997) 289vv.

22 Van Dantzig, *Nederlandse aandeel*, 89.

23 Postma, *Dutch*, 237.

24 *Ibid.*, 165.

25 Priester, *Nederlandse houding*, 138.

26 Citaat in *ibid.* 110, door mij iets moderner weergegeven.

27 Wie de slavenhandel vreselijk vindt, moet niet alleen met mededogen terugdenken aan de slaven, maar ook enige barmhartigheid kennen voor de niet-leidende bemanningsleden op de schepen. Hun leven was niet veel veiliger en werd niet veel waardevoller geacht dan dat van de slaven. Het sterfecijsje onder hen was naar verhouding zelfs hoger dan van de slaven, Van Dantzig, *Nederlandse aandeel*, 100 en Postma, *Dutch*, 136v, 227v.

28 G.J. Oostindie, *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland*, Amsterdam 1997) 32.

29 Zie ook Dalhuizen, *Geschiedenis*, 152.

30 Georgius de Raad in zijn *Bedenkingen over den Guineeschen Slaefhandel der Gereformeerde met de papisten* (1665). Zie daarover Schutte, 'Bij het schemerlicht', 206vv.

31 Thomas, *History*, 161v, 450; Priester, *Nederlandse aandeel*, 50v. Thomas wijst ook op 'the brilliant poet Gerbrand Brederoo', die in zijn *Moorjje* (1615), van de slavernij zegt: 'Ommenschelijk ghebruyck! Godloose schelmerij! Dat men de menschen verit tot paartsche (d.w.z. paarden-) slavernij'.

32 Zie Postma, *History*, 26vv. Een asiento was een licentie, die door een Spaanse (Portugese) vorst tegen betaling van een bepaald bedrag verleend werd aan een handelaar, om slaven naar de Spaanse (Portugese) koloniën te vervoeren. Op zijn beurt kon de asientohouder weer licenties aan derden verlenen. Let erop dat de asientos in die tijd uitsluitend in 'roomse' handen waren en voor het transport van slaven naar roomse koloniën bedoeld waren!

33 J. Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen. Geschiedenis van het protestantisme op de Nederlandse Antillen* (Willemstad 1970) 51v.

34 Priester, *Nederlandse houding*, 108.

35 Kpobi, *Mission*, 194 (slot van de Voorrede).

36 *Ibid.*, 90v. Onder de supervisie van prof. Van den Honert had Capitein zijn studie over slavernij gepresenteerd. Zie over het verzet tegen de Hernhutters ook Algra, *Dispereert niet*, 5, 291v.

37 Hartog, *Mogen*, 53vv.

38 Algra, *Dispereert niet*, 5, 283.

39 *Geschiedenis van de Antillen*, a.w., 56.

40 Oostindie, *Paradijs*, 46 (een uitspraak uit 1763).

41 Een dominee behoorde soms ook meer tot de kooplieden dan tot de evangeliedienaars. Zo bezat in de achttiende eeuw ds. Johannes Basseliers in Suriname 200 morgen grond en 50 slaven. Zie Kpobi, *Mission*, 99, die R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl.4 (Baarn 1974) 179 citeert.

42 Wat ds. Gerrit Verbeet schreef over de predikanten in de Oost, zal ook gegolden hebben voor die in de West: het ontbrak de meeste predikanten in Indië aan moed 'om tegen de openbaare zonden der Aanzienyken te getuigen', en daarom praatten zij 'die Grootte Aardwormen' liever naar de mond. Zie bij Algra, *Dispereert niet*, 4: 172.

43 Dalhuizen, *Geschiedenis*, 62. Het is onthullend te bedenken dat nog in november 1789 de Staten-Generaal en plakkat uitvaardigden ter aanmoediging van de negerhandel "als onafscheidelyk van den bloey en voorspoed dier Colonien, en van de geheele Commerncie", Priester, *Nederlandse houding*, 52.

44 A. Rivet (1572-1651), *Opera Theologica I* (Rotterdam 1651) 1416v, 1421; G.C. Udemans (1581-1645), *Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip*, Dordrecht 1640 (herdruk Dordrecht 1965); G. Voetius (1589-1576), *Catechisatie over den Heidelberghschen Catechismus* dl 2 (ed. A. Kuyper, Rotterdam 1892, 802v). Deze catechisatie werd in 1645 door Cornelius Poudroyen uitgegeven, maar is zakelijk van Voetius' hand; J. de Mey (1617-1678), *Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen der menschen*, opgenomen in Johannes de Mey, *Alle de Neder-duitsche werken* (Middelburg 1681) 304-309; G. de Raad (ca. 1625-1677), *Bedenkingen over den Guineeschen Slaefhandel der Gereformeerde met de papisten*, (Vlissingen 1665); J. Hondius (1629-1691), *Swart Register van duysent Sonden* (Amsterdam 1679) 363v; B. Smytegelt (1665-1739), *Des Christens eenige troost* (Leiden 1880; herdruk van 1747), 590.

Niet alleen uit deze publicaties, maar ook uit de praktijk vallen soms betere dingen te melden. Zo werden 130 neger-slaven, in 1596 door de Rotterdamse schipper Pieter van der Haagen aangevoerd om op de markt te Middelburg verhandeld te worden, door de burgemeester van Middelburg, met steun van de Staten van Zeeland, in vrijheid gesteld. Op zondag 15 november van genoemd jaar werd in de kerken mededeling gedaan van hun vrijheidsstelling. Zij mochten worden geadopteerd op voorwaarde dat zij werden opgevoed tot goede christenen. Zie Postma, *Dutch*, 10 en Priester, *Nederlandse houding*, 38v. Priester vermeldt dat het hier om gedoopte neger-slaven ging. Ook vertelt hij dat sommigen maar kort van hun vrijheid hebben kunnen genieten, blijkens het kerkhofregister van Middelburg, dat melding maakt van de begrafenis van negen zwarten tussen 4 januari en 5 maart 1597. Let er op dat deze geschiedenis zich afspeelt vóór de oprichting van de WIC!

45 Ook elders was het niet beter gesteld onder calvinisten. In 1637 achtte de gereformeerde synode van Rouen het nodig om de *lex gentium* te citeren in antwoord op al te scrupuleuze personen die meenden dat voor protestantse handelaars onwettig was om in slaven te handelen. Zie Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture* (Ithaca, NY 1966) 201.

46 Joh. van der Kemp (1664-1718), *De christen geheel en al het eigendom van Christus in leven en sterften* (Amsterdam 1737) 802v. Snytegelts protest tegen de slavenhandel weerhield hem er overigens niet van zijn aandelen WIC te behouden. Zie Schutte, 'Bij het schermerlicht', 211. Ik mis het bewijs voor wat Joosse in zijn artikel 'Is schuld slavernij belijden niet de kerk overvragen?' (*Nederlands Dagblad* 18 augustus 1998), suggereert, nl. dat het vooral Leidse 'nieuwlichters' in plaats van rechtzinnige Utrechtse Voetianen waren, die het voor de slavernij opnamen. Voetianen als Van der Kemp en Herm. Witsius (1636-1708) doen anders vermoeden. Zie J.M. van der Linde, *Surinaamse suikarheren en hun kerk* (Wageningen 1966) 79. En wat te denken van de Coevordense predikant-archeoloog ds. J. Picardt (1600-1670), die slavernij van de nakomelingen van Cham vanzelfsprekend vond? Worden deze mensen in vrijheid gesteld of lieflijk gekoesterd, aldus Picardt, 'soo en willen zy niet deugen, en weten haer zelfs niet te gouverneren; maer by aldien men geduerigh met rottingen in hare lendenen woont, en dat men de selvige t' elckens sonder genade bastoneert, soo heeft men goede diensten van de selve te verwachten: alsoo dat hare welvaert bestaat in slavernije'. Zie Priester, *Nederlandse houding*, 74.

Het mag opvallend heten dat het gebod 'Gij zult niet stelen' in onze oude catechismus-verklaringen voortdurend met (ook) het stelen van mensen in verband wordt gebracht, maar dat dit in latere tijd niet meer gebeurt. Toen Albrecht Alt rond 1950 met zijn 'ontdekking' kwam dat het Achtste Gebod met Ex.21, 16 en Deut.24, 7 (stelen van mensen) in verband gebracht moest worden, ontdekte hij wat men in vroeger eeuwen al lang wist. Ook de Talmud wist er reeds van. Zie J. Douma en J.P. Lettinga in *De Tien Geboden* (Kampen 1999), op het Achtste Gebod.

47 A. Kuyper, *E Voto* (Kampen: z.j. [1923]), IV, 202. Trouwens ook de abolitionist Charles J. Fox haalde de christelijk winst in 1806 te snel binnen, door in het House of Commons te verklaren dat het een van de glorieuze daden van het christendom was 'to have gradually extinguished the slave trade, and even slavery, wherever its influence was felt'. Terecht merkt Thomas, *History*, 31, hierover op: "That effulgence was, however, hidden for many centuries". Begrippen als 'langzaam, maar zeker' en 'gradually' zijn hier geen passende woorden. Een cumulatieve van het kwaad was nodig om een schok te veroorzaken, zodat daaruit iets goeds geboren kon worden.

48 Het is onjuist om Paulus' woorden over slaven en slavendienst te lezen tegen de achtergrond van de koloniale wantoestanden die ik hierboven beschreven heb. Er is een groot verschil tussen de slavernij in de eerste eeuw na Christus en die uit ons koloniale tijdperk. Want, om een paar dingen te noemen: 1) slavernij en slavenhandel namen destijds niet die cumulatieve vormen aan die wij kennen van de zeventiende tot in de negentiende eeuw; 2) Paulus heeft de huisslaaf voor ogen, die zijn 'innerlijke vrijheid' waarover hij schrijft, blijkbaar toch beter kon ontplooiën in die eeuw dan in onze koloniale eeuwen; 3) de slaven van toen waren doorgaans van hetzelfde ras als hun heren, hadden niet het culturele probleem dat ontwortelde negers moet hebben gekweld, droegen een naam (zie ook mijn noot 56) en hadden vaak ook een naam, b.v. als filosoof, leraar, adviseur en handelaar. Uit honderden namen noem ik denkers en geleerden als Epictetus, Marcus Antonius Felix, Verrius Flaccus, Phaedrus, Polybius, Lucius Annaeus Cornutus, Palaemon en Gaius Melissus; 4) in de eerste eeuw is er een hausse in *manumissio's* geweest, zodat ook het woord van Paulus over het gebruikmaken van die mogelijkheid heel reëel moet zijn geweest. Ik heb deze gegevens voor een groot deel te danken aan de studie van S. Scott Bartchy, *First-century slavery and 1 Corinthians 7:21* (Missoula, MN 1973).

49 In zijn boek *Slaven in de familie* (Amsterdam 1999) 311, noemt Edward Ball het boek van Harriet Beecher-Stowe een 'melodramatische roman' die de slavernij als een soort passiespel beschrijft, 'met een bezetting van heilige zwarten en sadistische blanken'. Ball beschrijft wat zijn voorouders in zes geslachten als meesters hun slaven hebben aangedaan. Hij schaamt zich voor hun schanddaden, waaronder er zijn die niet onderdoen voor misdrijven zoals in *De Negerhut van Oom Tom* staan beschreven. Dit boek bereikte met z'n zwart-wit tekening precies wat nodig was. In het algemeen kan men zeggen dat verhalen van profeten niet gekenmerkt worden door 'enerzijds-anderzijds',

maar door hun appél op diepe emoties. En daarin is *De Negerhut van Oom Tom*, dat ook nu nog herdrukt beleeft, wonderwel geslaagd.

50 Geciteerd door R.E.O. White, *The Changing Continuity of Christian Ethics*, vol.2, (Exeter: Pater Noster 1981) 274. Wesley schreef dit in zijn boek *Thoughts upon Slavery*, dat 'perhaps the most far-reaching treatise ever written against slavery' genoemd is.

51 In aansluiting bij een woord van Albert Schweitzer, 'dass die Kessel der Geschichte mit anderen Kohlen als denen der Ethik geheizt werden', aangehaald door W. Trillhaas, *Ethik* (Berlijn 1970) 557. Ik ga hier niet in op de verklaring van de slavernij en haar afschaffing in marxistisch perspectief, zoals die met name te vinden is bij Eric Williams, *Capitalism and slavery* (Chapel Hill, NC 1944), en door anderen sterk bestreden is. De economische 'onderbouw' kan niet alles verklaren; de ethiek trouwens evenmin.

52 Davis, *Slavery and human progress*, 146: 'A remarkable number of abolitionists, in both Britain and America, came from Calvinist backgrounds and continued to profess at least a modified Calvinist faith'.

53 Om schuldbelijdenis door de kerken is onlangs nog door iemand gevraagd in het *Nederlands Dagblad* (11 augustus 1998), waarop enige discussie gevolgd is (no.'s van 18 en 19 augustus). Ik heb niets kunnen vinden van enige schuldbelijdenis van kerken, classes of synodes in de eeuwen voor en de tijd na de afschaffing van de slavernij door Nederland. Het valt mij ook moeilijk om in de beslissing van de Synode van de Afgescheiden Kerken in 1854, 23e sessie, art.3, een ernstig protest tegen de slavernij af te lezen, zoals Joosse doet in het *Nederlands Dagblad* van 18 augustus 1998. Het betrof in 1854 een rekwest aan de koning tot afschaffing van de slavernij, 'met bepaling dat in het rekwest een verzoek om schadevergoeding voor de eigenaren der slaven zal ingevoegd worden'. Bij M. te Velde, *Anthony Brummelkamp 1811-1888* (Barneveld 1988) 447vv, kunnen we lezen dat aan deze uitspraak iets was voorafgegaan. Ds. W.A. Kok had bij de docenten aan de Theologische School te Kampen geprotesteerd tegen artikelen van Brummelkamp, die afschaffing van de slavernij had bepleit in het blad *De Bazuin*. Brummelkamp wilde er zelfs niet van weten dat de slaveneigenaren vergoeding zouden ontvangen voor hun vrij te laten slaven. Kok merkt in zijn protest op: 'Nog geen enkel kerkgenootschap heeft slavernij afgekeurd'. In Brummelkamps artikelen tegen de slavernij zag Kok de doorwerking van het revolutionaire 'vrijheid, gelijkheid en broederschap!' Tot eer van de Afgescheidenen moet gezegd worden dat zij in 1863 twee zendingen naar Suriname zonden. Door onvoldoende financiële middelen was hun arbeid van zeer korte duur. Zie H. Bouma, 'Het begin van zendingsaktie door de afgescheiden kerken', in: D. Deddens en J. Kamphuis (red), *Afscheiding en wederkeert*, (Haarlem 1984) 252vv.

54 In de Afrikaanse landen Mauretanië en Soedan is slavernij nog steeds aanwezig. Het aantal slaven in Mauretanië werd in 1994 nog op 90.000 geschat. Zie D. Vlasblom, 'Westers geld houdt slavenroof in stand', in *NRC/Handelsblad* van 9 april 1999.

55 Dat blijkt uit het woord vooraf dat G.J. Oostindie heeft geschreven in het genoemde boek van Edward Ball, pag. 12.

56 Het is Postma, *Dutch*, 227, overgevallen dat we van de slaven slechts in een enkel geval hun originele Afrikaanse namen kennen. Men kan het ook met een zwarte Amerikaan zeggen: 'Onze geschiedenis is van ons gestolen. Onze cultuur is ons afgepakt en daarom zijn wij zwarten nu verloren zielen'. Geciteerd door Oostindie in het woord vooraf van het boek van John Ball.

Prof. dr. J. Douma is emeritus hoogleraar ethiek aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen (Broederweg) en emeritus hoogleraar medische ethiek aan de VU.

Adres: Klaver 1, 7772 NX Hardenberg, tel. 0523-270724
email jochemdouma@wxs.nl

Eerherstel voor de plantage

De positie van de Westerse landbouw in de vooroorlogse Indische economie

'Het koloniale verleden dient noch te worden verguisd noch te worden verheerlijkt, het dient te worden gekend.'

Elsbeth Locher-Scholten

Eric Williams, een belangrijk historicus en schrijver en na de onafhankelijkheid de eerste president van Trinidad schreef in 1944: "Tremendous wealth was produced from an unstable economy based on a single crop, which combined the vices of feudalism and capitalism with the virtues of "neither".¹

- A. Goedhart -

Met de *single crop* bedoelde hij de suikerrietcultuur, die de slechtste kenmerken van twee systemen zou combineren. In dit artikel wil ik de reputatie redden van de plantage zoals die gebruikt werd voor de suikerrietcultuur. Door een lange termijn perspectief te kiezen en plantagesystemen in verschillende delen van de wereld met elkaar te vergelijken wil ik de stelling onderbouwen dat een negatief oordeel over de plantage niet altijd gerechtvaardigd is en dat de vooroorlogse Indische vorm ook positieve gevolgen heeft gehad.

De wieg en de weg van de suikerrietcultuur

Hoewel algemeen wordt aangenomen dat de bakermat van het suikerriet vele eeuwen geleden op het eiland Nieuw Guinea stond, wordt er pas voor het eerst officieel melding van gemaakt in 327 vóór Christus. In dat jaar rapporteerde generaal Niarchus aan Alexander de Grote dat hij tijdens een krijgstocht in Voor-Indië een rietsoort had ontdekt 'die honing voortbrengt, zonder de hulp van bijen en waarvan een bedwelmende drank gemaakt kan worden, hoewel de plant geen vruchten voortbrengt'.²

De Arabieren brachten tijdens hun veroveringstochten het suikerriet van de vruchtbare vlakte van de Eufraat en Tigris naar de gebieden rond de Middellandse Zee, van Egypte tot Marokko en van Cyprus tot Spanje. De suikerrietcultuur volgde de Koran. Eeuwen later brachten de Kruisridders *zuchra* mee van hun krijgs-

tochten. In Venetië bestond in die tijd al een suikermarkt, maar in Spanje en Portugal sloeg de suikercultuur het best aan. Omdat de klimaatsomstandigheden hier niet ideaal waren, namen omstreeks 1450 de Spanjaarden de Kaap Verdische eilanden in bezit en de Portugezen Madeira en de Azoren om daar de suikerrietcultuur met meer succes te bedrijven.

Columbus bracht in 1493 – op zijn tweede reis naar Amerika – rietstengels mee naar Hispaniola (de tegenwoordige Dominicaanse Republiek). Daarmee legde hij de kiem van het plantagesysteem dat grote staatkundige, demografische en economische gevolgen zou krijgen in het westelijke halfmond. De dikwijls erbarmelijke arbeidsomstandigheden in dit werelddeel hebben er toe geleid dat de suikerrietcultuur een synoniem is geworden voor slavernij, uitbuiting en koloniaal machtsmisbruik.

Het plantagesysteem in West-Indië en Latijns-Amerika

Indiërs, Perzen en Arabieren en de bewoners van de Eufraat-delta maakten al gebruik van onvrije arbeid om suikerriet te verbouwen. Dit gewas leverde het meest profijt op als gebruik werd gemaakt van het plantagesysteem, een grootschalige en gecentraliseerde verbouw van gewassen door arbeiders – dus geen zelfstandige boeren – en verwerking in een centrale fabriek. In tegenstelling tot bijvoorbeeld koffie, cacao en tabak vraagt suikerriet om een snelle verwerking na het oogsten, omdat anders veel suiker in het riet verloren gaat. Bovendien is het verwerkingsprocédé energieverslindend en veel ingewikkelder dan bij andere cultures.

Het verwerkingsprocédé energieverslindend en veel ingewikkelder dan bij andere cultures

---

Het aanvankelijk ambachtelijke fabrieksprocédé werd in de loop der eeuwen steeds meer geïndustrialiseerd. Suikerfabrieken zijn in de plantagewereld tegenwoordig de meest kapitaalintensieve bedrijven. Ook de bijproducten – melasse –, die gebruikt wordt voor alcoholfabricage, en de bladresten – bagasse – die geschikt is als energiebron en als grondstof voor papier, spaanplaten en kunststoffen, maken het productieproces complex.

De groei van het suikerriet kent een kritisch punt, waarbij het riet een optimaal suikergehalte bereikt. Dan moet het riet snel geoogst, vervoerd en verwerkt worden.

Kantoor HVA te Semarang ± 1900

Naarmate de plantages in omvang toenamen, om in de groeiende behoefte aan suiker in Europa te voldoen, vereiste de cyclus van planten, opkweken, oogsten en afvoeren van het riet naar de fabriek een geïntegreerd beheerssysteem, dat strenge eisen stelde aan de discipline van de opzichters en arbeiders op de plantage. De oorspronkelijke bewoners van de Nieuwe Wereld – de Indianen – wensten zich niet aan de strenge arbeidsdiscipline te onderwerpen. Hun plaats werd ingenomen door slaven uit Afrika.

De koloniale mogendheden, Spanje, Portugal, Engeland, Frankrijk en Nederland vonden in het plantagesysteem een goede mogelijkheid producten te verhandelen en winst te maken. Daarnaast bood het echter de mogelijkheid hun koloniën te bevolken en daardoor als bezit veilig te stellen. De voor deze cultuur benodigde gronden werden door de *conquistadores* zonder pardon in beslag genomen. Suiker verdrong tabak als het belangrijkste handelsproduct van de Nieuwe Wereld. Het had een hogere toegevoegde waarde en bezat een veel grotere, meer elastische afzetmogelijkheid.

In de periode 1500-1650 waren het de Portugezen, die met op Madeira en de Azoren en in Brazilië geproduceerde suiker de Europese markt beheersten. De ruwe suiker werd voor een groot deel in Antwerpen geraffineerd. De Spanjaarden produceerden alleen voor hun eigen behoeften en waren meer geïnteresseerd in het verkrijgen van zilver en goud. De Spaanse verovering van Portugal in 1580 luidde het begin in van een wijziging in de Europese marktverhoudingen. De Engelsen namen in 1625 Barbados in bezit en stichtten er suikerplantages, waardoor ze geduchte concurrenten werden. De Nederlanders, die na het verlies van Pernambuco aan de Brazilianen, de suikerrietcultuur in Suriname en de delta van de Demarararivier voortzetten, hebben in deze cultuur in West-Indië nooit een prominente rol gespeeld. Zij waren vooral actief in de financiering, de suikerhandel en de levering van slaven aan de plantages in West-Indië.

Voorals Marxistische critici hebben het plantagesysteem als een ernstige uitwas van het kapitalisme gekenmerkt; het zou berusten op brute macht en mede dankzij dit systeem zou het mogelijk geweest zijn de arbeidersklasse in Europa uit te buiten. Hun kritiek betrof ook de Nederlandse, zogenaamd christelijk-koloniale heerschappij. Laat ons daarom eens bezien hoe de ontwikkelingen op dit gebied waren in de belangrijkste Nederlandse kolonie: Oost-Indië.

Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)

Het eerste contact van de Nederlanders met de Indische Archipel dateert uit 1596, toen hun schepen onder Houtman en Keijser op de rede van Bantam voor anker gingen. Pas ongeveer veertig jaar later werd de eerste suiker uit Bantam in Batavia aangevoerd. Het riet werd verbouwd door Javaanse boeren en door Chinezen – in primitieve molens – verwerkt tot ruwe suiker.

De VOC, die in 1602 werd opgericht, heeft zich tot haar faillissement in 1799 nooit systematisch met de landbouw bemoeid. Als de VOC dat deed, dan ging het niet om de cultuur als zodanig, maar om de beschikking te krijgen over handelsproducten; zoals bijvoorbeeld de kruidnagelen op Banda, de suiker in de Ommelanden van Batavia of de koffie en thee in de Soenda-landen.

Handeldrijven was het belangrijkste métier van de VOC; daarvoor stichtte zij niet alleen in de Indische Archipel, maar langs de gehele route van Europa naar Japan handelsforten. Batavia was een belangrijk knooppunt in dit netwerk. De Nederlanders en met hen vele andere Europeanen in dienst van de VOC, woonden binnen de muren van deze forten. Het waren vooral kooplieden, administratieve ambtenaren en soldaten. De zeelieden bivakkeerden er alleen tijdens het oponthoud van de schepen in de haven.

De VOC – een particuliere handelsmaatschappij – had haar kapitaal voornamelijk belegd in schepen, scheepswerven, forten, kantoren, magazijnen en handelsvoorraden.

De producten die de VOC wilde kopen werden voornamelijk verkregen door tussenkomst van de lokale hoofden en vorsten, die door het opleggen van leverantie-contingenten aan de bevolking voor de benodigde handelswaren – zoals rijst op Midden-Java – zorgden.

De doelstelling van de VOC veroorzaakte dat de Oost-Indische kolonie op twee wezenlijke punten verschilde met de kolonies in West-Indië en Latijns-Amerika. Het aantal Europeanen in Batavia bleef klein, in tegenstelling tot de grote aantallen Spanjaarden, Portugezen en Engelsen in de Nieuwe Wereld, en de grond bleef in handen van de plaatselijke bevolking.

Het Cultuurstelsel

Tijdens de Napoleontische oorlogen bezetten de Engelsen de Indische Archipel en brak er een korte periode van vrij-ondernemerschap aan. Particulieren konden land in eigendom verkrijgen en enkele ondernemers probeerden zelfs een suikerindustrie naar West-Indisch model op te bouwen. Dit liep echter op een financieel echec uit.

Na de teruggave van de Indische bezittingen door de Engelsen in 1816 hoopte Koning Willem I weer een sluitende begroting te krijgen. Hij richtte in 1824 de Nederlandsche Handel-Maatschappij op, speciaal voor de handel met Indië. De NHM leed in haar beginjaren echter grote verliezen.

Een oplossing voor dit probleem werd pas in 1830 gevonden, toen Johannes graaf van den Bosch gouverneur-generaal van Indië werd. Van den Bosch had in de nadagen van de VOC kennis gemaakt met het systeem van door de bevolking verplichte productenleveranties. Bovendien had hij in zijn latere functie als Commissaris-generaal voor West-Indië het plantage-systeem leren kennen. Op basis van een vergelijking tussen de kosten van de slavenarbeid in Brazilië en die van vrije boeren op Java, was hem duidelijk geworden dat Java bij verbouw van landbouwproducten niet zou kunnen concurreren met Zuid-Amerika.

Van den Bosch kwam in 1830 met de oplossing van het zogenaamde Cultuurstelsel. Dit stelsel was een vorm van gouvernementslandbouw, waarbij de bevolking in bepaalde streken van Java verplicht was door het Binnenlandse Bestuur vastgestelde exportproducten te verbouwen en deze als *belasting* in natura in te leveren. Als vergoeding werd een van tevoren vastgesteld plantloon betaald, dat mede bepaald werd door de produktie. De belangrijkste gewassen, die onder dit stelsel door de bevolking werden verbouwd, waren koffie, indigo en suiker. De eerste twee produkten hadden het voordeel dat zij, zonder een al te ingewikkelde industriële bewerking, geschikt waren om geëxporteerd te worden.

Het fabricageproces voor suiker was veel complexer en de eenvoudige Chinese molens uit de VOC-tijd produceerde een produkt van mindere kwaliteit dat niet op de Europese markt kon concurreren met de hoogwaardige West-Indische en Zuid-Amerikaanse suiker.

Door het gouvernement werd daarom besloten met particulieren contracten te sluiten voor de bouw van moderne fabrieken die tegen een bepaalde vergoeding voor de verwerking van het door de bevolking verbouwde riet zorg droegen. Het was aanvankelijk niet zo gemakkelijk om aspirant-contractanten te vinden. Bij gebrek aan geïnteresseerde Europeanen solliciteerden veel Chinezen naar deze contracten. In 1833 waren er van de 175 aangeboden contracten niet meer dan 30 door Europeanen gesloten. Bijna twintig jaar later in 1851 hadden de Europeanen het roer overgenomen en hadden ze 87 van de 100 contracten in handen. Deze omslag was de vrucht van het gouvernementsbeleid waarbij de contractanten zeer gunstige voorwaarden kregen aangeboden met een minimum aan risico. Bovendien werd de fabrieksbouw door het gouvernement op zeer gunstige voorwaarden gefinancierd. Het bleken in de praktijk begerenswaardige contracten, vooral in de residenties aan de noordkust van Midden-Java en op de vlakke gronden van de Vorstenlanden, in Kediri en in de Oosthoek bij Pasoeroean, die qua klimaat en bodem zeer geschikt waren voor de verbouw van suikerriet. Spoedig bleek dat de voorwaarden te gunstig waren voor de contractanten en de NHM ten koste van de Nederlandse schatkist, die in de periode 1840-1844 ruim acht miljoen gulden verlies leed op de suikerexport. Het ontbrak de ambtenaren aan de nodige landbouwkundige en technische kennis om de resultaten van deze contracten nauwkeurig te berekenen.³

Wanneer men de suikerindustrie op Java onder het Cultuurstelsel vergelijkt met het plantagesysteem in West-Indië of Latijns-Amerika, dan blijkt hoe gecompliceerd de structuur in Indië was. In West-Indië en Latijns-Amerika waren alle produktiefactoren in één hand geconcentreerd, op Java trad het gouvernement op als ondernemer maar was de bevolking eigenaar van de grond en de drager van het risico, terwijl de contractanten alleen verantwoordelijk waren voor de suikerfabricage. Het is daarom niet verwonderlijk dat in Nederland ernstige oppositie ontstond tegen een stelsel dat weinig stimulans opleverde voor modernisering of uitbreiding van de suikerindustrie en alleen kleine groepen bevoordeelde. Uiteindelijk leidde dit tot beëindiging op termijn van het Cultuurstelsel zoals vastgelegd in de Agrarische en de Suikerwet in 1870. Deze laatste wet maakte het voor de suikerfabrieken mogelijk om gronden van de Javaanse boeren te huren, om daar riet op te verbou-

wen, zij het dat dit alleen voor maximaal dertien maanden was toegestaan. Daarna moesten de gronden weer voor de rijstverbouw voor de boeren worden vrijgemaakt en diende een ander areaal te worden ingehuurd. Java bleef dus organisatorisch ten opzichte van haar concurrenten in een achterstandspositie bij de produktie van suiker.

Ook al was het cultuurstelsel een vorm van gedwongen volkslandbouw, in ieder geval werd de grond niet aan de bevolking ontvreemd. Eén van de gevolgen van het Cultuurstelsel was de toename van het aantal Europeanen van enkele duizenden tijdens het VOC-tijdperk tot zeventienduizend rond 1850, die vooral op Java woonden. Ongeveer de helft hiervan was ambtenaar en een groot deel diende in het leger, zodat niet meer dan één op de zes kostwinners particulier, dat wil zeggen in handel of industrie werkzaam was, met name in de suikerindustrie. Met uitzondering van Padang (koffie) en Bangka (tin) was er nauwelijks sprake van enige kolonisatie op de eilanden buiten Java. Het direct bestuurde gebied in de kolonie besloeg in die tijd niet meer dan twintig à vijftwintig procent van geheel Indië.

Ook al was het cultuurstelsel een vorm van gedwongen volkslandbouw, in ieder geval werd de grond niet aan de bevolking ontvreemd

---

De Cultuuronderneming

Het openstellen van de suikercultuur voor het particuliere bedrijf, na opheffing van het Cultuurstelsel en het aannemen van de Suikerwet van 1870, heeft niet onmiddellijk geleid tot een spectaculaire stijging van de suikerproduktie. Evenmin leidde de wettelijke mogelijkheid om grond in erfpacht te verkrijgen direct tot een grote toename van de diverse cultures geleid.

Dit had verschillende oorzaken. In de euforie van het vrije ondernemerschap was de kredietkraan wijd opengegaan. Zolang de opbrengstprijzen van de te verkopen produkten zich gunstig bleven ontwikkelen, leverde dat geen problemen op. In het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw zakten echter zowel de koffie- als de suikerprijzen in door gewijzigde marktomstandigheden. De suiker kreeg sterke concurrentie door de Europese bietsuikerproduktie, die fors kon groeien doordat de overheden deze produktie beschermden. Toen bovendien door een tot voorheen onbekende ziekte in het suikerriet, de zogenaamde *sereh*-ziekte, de produktie op Java sterk terugliep, raakten veel suikerfabrikanten in de problemen. Er ontstond een ernstige financiële crisis. Het aanleggen van nieuwe cultuurondernemingen buiten Java werd verhinderd doordat in deze grotendeels onbewoonde gebieden te weinig arbeidskrachten aanwezig waren.

Uiteindelijk bleek deze suiker crisis een vermomde zegen omdat het noodzakelijk werd om te vernieuwen. De redding van de suikerindustrie op Java lag in verbeterde landbouwtechnieken, het openleggen van arealen zogenaamde 'woeste' gronden, het inspelen op de wijzigingen in de afzetmarkten en de concurrentie met nieuwe producenten - in de suiker met name Amerikaanse maatschappijen in Louisiana, Cuba en Puerto Rico. Dit vereiste een dynamische bedrijfsvoering.

Java had in de rietsuikercultuur maar één keuze: een *intensieve* cultuur. In de korte tijd dat van de sawahs gebruik gemaakt kon worden, zouden deze een zo hoog mogelijke produktie per hectare moeten opbrengen. Door de suikerproducenten is veel geld, tijd en energie gestoken in onderzoek naar nieuwe suikerriet-variëteiten. Dit onderzoek werd uitgevoerd door het Proefstation Oost-Java (POJ) in

Pasoeroeân dat op dit gebied wereldfaam verwierf.

De periode 1870 tot 1900 bleek het voorspel te zijn van de modernisering die mede dankzij de na 1902 stijgende suikerprijzen, hogere produkties opleverde. Maar het was niet alleen aan de suiker te danken dat de economische ontwikkeling op gang kwam. Een andere belangrijke factor was dat het economisch zwaartepunt geleidelijk verschoof van Java naar de Buitengewesten. Ten derde werden rond de eeuwwisseling tal van nieuwe cultuurmaatschappijen opgericht, zowel op Java als in de Buitengewesten, die palmolie, vezel, cassave, rubber, thee en tabak voor de export leverden. Vooral op Sumatra's Oostkust – Deli – ontstonden talrijke plantages.

Vóór de Tweede Wereldoorlog bestonden er in Nederlands-Indië een paar honderd cultuurmaatschappijen, die gezamenlijk 2400 plantages bezaten. In tegenstelling tot de VOC en het Cultuurstelsel is er over deze maatschappijen, behalve in de jaarverslagen en een enkel jubileumboek, maar betrekkelijk weinig gepubliceerd. Juist verder onderzoek naar één van de belangrijkste bedrijfsvormen uit ons jongste koloniale verleden, namelijk dat van de cultuurmaatschappijen, kan de beschrijving van het moderniseringsproces in Indië op de lange termijn compleet maken. Mijn onderzoek naar de geschiedenis van de Handelsvereniging Amsterdam (HVA) levert daaraan een bijdrage.⁴

De Handelsvereniging Amsterdam (HVA)

Aanvankelijk gesticht als een handelsmaatschappij, groeide de HVA uit tot de grootste en meest gediversificeerde cultuurmaatschappij in Indië. Op Java bezat het bedrijf suiker-, cassave-, sisal-, koffie- en rubberplantages en op Sumatra agave-, manillahennep-, oliepalm-, rubber- en theeplantages.

De HVA doorbrak als één van de eerste cultuurmaatschappijen het Java-centrisme door haar werkterrein uit te breiden naar Sumatra. Haar bedrijfspolitiek en strategie geven een duidelijk beeld van de gewijzigde omstandigheden die er in Indië in de periode na haar oprichting in 1879 optraden.

Eén van die veranderingen was het aantreden van het kabinet-Kuyper in 1901. In de troonrede van dat jaar klonk de geest van Abraham Kuyper en zijn Anti-Revolutionaire Partij door, toen Koningin Wilhelmina gewaagde 'van het besef dat Nederland tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping heeft te vervullen'. In één adem werd daaraan toegevoegd: 'Aan de bepalingen ter bescherming van de onder contact werkende koelies zal gestrengelijk de hand worden gehouden'.⁵

Deze contracten bevatten de zogenaamde *poenale sanctie* die bepaalde dat op Java geworven arbeiders die hun contract verbraken gestraft konden worden. Over geen enkele kwestie van sociale aard is zowel in Indië als in het moederland zo fel gestreden en gedebatteerd als over de poenale sanctie. Hendrikus Colijn, die van 1926-1933 commissaris van de HVA was, behandelde deze kwestie nog bijna drie decennia later in zijn boek *Koloniale Vraagstukken van Heden en Morgen* uit 1928, na een uitgebreide reis door Indië.

De modernisering bracht nieuwe verhoudingen met zich mee. De cultuurondernemingen kregen een rechtstreekse werkverhouding met de inheemse bevolking. Het Binnenlandse Bestuur was van beheerder van gouvernementcultures veranderd in beschermer van de bevolking. Maar ook op ander gebied waren in de laatste decennia van de vorige eeuw de verhoudingen gewijzigd. De Chinese fabriekseigenaar degradeerde tot tussenhandelaar, de Europese koopman

kwam in de plaats van het handelsmonopolie van de NHM. Het waren allemaal voorboden van een nieuwe maatschappijvorm – de kapitalistische westerse maatschappij – die tussen 1900 en 1940 zo'n grote verandering in de Indische maatschappij zou teweegbrengen. Deze verandering laat zich nog het beste illustreren met de toename van het aantal Europeanen in Indië, van 76.000 in 1900 tot 240.000 in 1930 en 300.000 in 1940. De inheemse bevolking bedroeg toen 60 miljoen, waarvan er 40 miljoen op Java leefden.

De positie van de Westerse landbouw in Indië/Indonesië

Het moderne Indonesië is opgebouwd tussen 1900 en 1940. De westerse landbouw heeft daarbij een grote rol gespeeld. De uitvoer uit Nederlands-Indië bestond vóór de oorlog voor tweederde uit landbouwproducten en eenderde uit mijnbouwproducten. Over 1938 laat zich dit met de volgende exportcijfers illustreren (in percentages van de export):

petroleumproducten	31,4	%
tabak	7,6	%
rubber	25	%
kopra	7,4	%
thee	10,9	%
tin/erts	6,4	%
suiker	8,7	%
koffie	2,6	%

Nederlands-Indië nam bij de hieronder genoemde producten het volgende percentage op de wereldmarkt voor haar rekening:

kina	90%
rubber	33%
peper	86%
thee	17%
cassave	75%
rietsuiker	9%
palmolie	46%

Deze diversificatie in het exportpakket steekt sterk af bij de eenzijdige exportsamenstelling van andere landen in de regio met vergelijkbare produktiemogelijkheden. Zo bestond de export van Ceylon voornamelijk uit thee en rubber, van Malakka uit rubber en kopra, van Siam uit rijst en rubber, van Indo-China uit rijst, rubber en maïs en van Formosa uit suiker en rijst.

Deze grote spreiding in Indië is niet alleen de westerse landbouw ten goede gekomen, maar ook de bevolkingslandbouw. Thee, rubber, cacao en na de oorlog oliepalm profiteerden in belangrijke mate van het onderzoek dat door de westerse maatschappij werd verricht. Dit onderzoek richtte zich niet alleen op de cultuurtechniek en irrigatie, maar ook op bodembescherming en verwerking van het produkt.

Het instellen van een landbouwvoorlichtingsdienst, het stimuleren van proefstations, het aanleggen van irrigatiestelsels, het bewaken van het bosbestand, het waren stuk voor stuk maatregelen die het gouvernement kon treffen, mede dankzij de inkomsten die zij uit belastingen en retributies van de particuliere landbouw verkreeg. Nederland, onder de VOC als handelsnatie in de Indische Archipel

binnengekomen, heeft zich later als landbouwnatie van zijn beste zijde laten zien. Een deskundige uit die periode kon daarom dankbaar vaststellen: 'Het feit dat een krachtige samenleving op dit eilandrijk haar stempel onuitwisbaar gedrukt heeft, dat deze samenleving Indië wegen, spoorwegen, irrigatie, onderwijs, steden, fabrieken, stoom- en luchtvaartverbindingen, geldverkeer, veiligheid, rechtszekerheid, hygiëne en zoveel meer geschonken heeft, deze feiten zijn in hoofdzaak aan de landbouw te danken. De landbouw heeft in elk geval deze ontwikkeling op gang gebracht en het is niet ten onrechte dat Gerretson de stelling verkondigt, dat het staatkundig leiderschap van Nederland over Indië berust op een agrarisch leiderschap'.⁶

Het onderwijs in de tropische plantenteelt en bodemkwaliteit van Indië aan de Landbouw Hogeschool stond vóór de Tweede Wereldoorlog op een hoog internationaal niveau. Er was een goede samenwerking tussen Wageningen en de Indische praktijk.

Ook van Indonesische zijde werd de basis die het Nederlandse land-

---

Er heeft in Nederlands-Indië geen slavenarbeid op de ondernemingen of massale onteigening van de grond bestaan

---

bouwbeleid legde voor de modernisering van dat land beaamd. In zijn boek *Het land onder de regenboog* uitte de schrijver-journalist Mochtar Lubis ook zijn waardering: 'Het belangrijkste dat het Nederlandse koloniale beheer nagelaten heeft, is het hoog-ontwikkelde landbouwproductiesysteem. Toen Soekarno alle Nederlandse bedrijven in Indonesië nationaliseerde, waren de Nederlandse rubber-, koffie-, thee- palmolie-, tabak-, tjin-tjona [kina-] en suikerplantages prima georganiseerde productiesystemen met hun eigen research-afdelingen. Zij brachten ook aanzienlijke verbeteringen aan in de landbouwmethodes van het volk. Het onderzoek dat Nederland in Indonesië op het gebied van de landbouw verricht heeft is veruit het verst gevorderd ter wereld op het gebied van de tropische landbouw, bosbeheer en ontginning. Hetzelfde geldt voor ervaringen in de tropische geneeskunde.' (191).

De waarde van deze nalatenschap blijkt ook nu, veertig jaar na de nationalisatie van de Nederlandse ondernemingen, nog steeds. Indonesië produceert momenteel jaarlijks 5,5 miljoen ton palmolie en is na Maleisië de grootste palmolieproducent ter wereld. Het kan geheel in de behoefte van plantaardige oliën en vetten van haar eigen bevolking van meer dan 200 miljoen inwoners voorzien. Ook op het gebied van de rubber-, cacao- en theeproductie neemt Indonesië een belangrijke plaats in op de wereldranglijst. De suikerproductie schommelde in de afgelopen jaren tussen 1,5 en 2 miljoen ton.

Speciaal nu, tijdens de monetaire crisis, blijkt hoe belangrijk de westerse landbouw voor de economie van Indonesië is.

Eerherstel

Is er feitelijk nog wel aanleiding om – gezien bovenstaande getuigenissen – een pleidooi te voeren voor eerherstel van de plantage?

Zoals wij zagen heeft in Indië deze een geheel andere voorgeschiedenis dan de plantage in West-Indië en Latijns-Amerika. Er heeft in Nederlands-Indië geen slavenarbeid op de ondernemingen of massale onteigening van de grond bestaan.

In de beschouwingen over het westers ondernemingskapitalisme

zijn echter verschillende opvattingen te beluisteren. De kernvraag of de introductie van het ondernemingsgewijze produktiestysteem en met name de plantages voor Indië een zegen of een vloek was, wordt niet alleen bepaald door een economische stellingname, zij het een sociaal-democratisch ideaal of het ideaal van de vrije-markteconomie, maar ook door de waardering van het feit dat Indië altijd een ambtenarschappij is geweest. Staatsexploitatie, geleide economie en adatrechtsopvattingen stonden op gespannen voet met meer dynamische ondernemersopvattingen.

Deze twee tegenstellingen in de waardering van de cultuurondernemingen – plantages – in Indië beheersen ook vandaag nog de discussie over dit onderwerp. Punten die daarbij dikwijls aan de orde komen zijn de betaalde lonen, de excessen die er op het gebied van de arbeidersvoorziening hebben bestaan en de hoge dividenden en tantièmes die werden uitbetaald. Ik hoop echter, zonder de excessen in het Indische plantagesysteem goed te willen praten, duidelijk gemaakt te hebben dat de schuld van die uitwassen niet bij het plantagesysteem als zodanig gelegd kan worden.⁷

LITERATUUR

C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten* (Leiden 1975).

A. Goedhart, *De onmogelijke vrijheid. Het gouvernement als koffie-ondernemer* (Utrecht 1948).

A. Goedhart, *Eerherstel voor de plantage* (Amsterdam 1999).

M. Leidelmeijer, *Van suikermolen tot groot bedrijf* (Amsterdam 1997).

Mochtar Lubis, *Het land onder de regenboog* (Amsterdam 1979).

Remco Meijer, *Oost-Indisch doof. Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 1995).

Sydney W. Mintz, *Sweetness and Power* (New York 1985).

H. Stevens, *De VOC in bedrijf, 1602-1799* (Zutphen 1998).

A. Taselaar, *De Nederlandse koloniale lobby* (Leiden 1998).

W.L. Utermark, 'Indië in de wereldhuishouding', in C.W. Wormser, red., *Wat Indië ontving en schonk* (Amsterdam 1946).

1 Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (London 1944).

2 Sydney W. Mintz, *Sweetness and Power* (New York 1985) 20.

3 In de geschiedschrijving worden deze contractanten dikwijls aangeduid als ondernemers. Naar onze mening ware het juist deze personen, meestal ex-regeringsambtenaren, die bij het gouvernement een wit voetje hadden, te kwalificeren als concessionarissen. Hun kennis van de suikerrietcultuur, waarvoor zij overigens niet verantwoordelijk waren, en van de suikerfabricage was, enkele uitzonderingen daargelaten, meestal beperkt.

4 Zie mijn bedrijfsgeschiedenis: *Eerherstel voor de Plantage. Uit de geschiedenis van de Handelsvereniging Amsterdam (HVA) 1879-1983* (Amsterdam: Albini, 1999) 368 pag.

5 Hans Buiter, *Nederlands-Indië (1830-1949). Een kolonie in ontwikkeling* (Utrecht 1990) 87.

6 Prof.dr. J.H. Boeke, *Ontwikkelingsgang en toekomst van bevolkings- en ondernemingslandbouw in Nederlands-Indië* (Leiden 1941) 191.

7 De epiloog van mijn boek *Eerherstel voor de Plantage* gaat uitgebreid op de noodzaak van dit eerherstel in.

Dr. A. Goedhart was president-directeur van de Handelsvereniging Amsterdam. Nadat hij in 1948 bij prof. C. Gerretson op een indologisch historisch onderwerp was gepromoveerd werkte hij binnen de HVA organisatie. Na zijn pensionering bleef hij actief als adviseur in de agro-industrie. Zijn autobiografie *Weerzien met Indië en Indonesië* verscheen in 1995.

Adres: Badhuisweg 129 B
2597 JM Den Haag

De doorbraak van dokter Dre eerste vrouwelijke gereformee

In 1920 werd Geertruida Johanna Dreckmeier (1895-1992) als eerste vrouwelijke zendingsarts in dienst van de Gereformeerde Kerken naar Nederlands-Indië uitgezonden. Daar heeft ze meer dan vijftig jaar gewerkt. Voor haar inzet kreeg ze in 1971 zowel de ster van verdienste van de Indonesische regering als de Albert Schweitzer-prijs.¹

Deze bijzondere vrouw wilde haar leven in dienst van het Koninkrijk van God stellen en de gezondheid van de vrouw in de kolonien verbeteren. Deze krachtige persoonlijkheid, die recht op de problemen afgang stelde hoge eisen aan zichzelf en aan haar omgeving. Ze was niet altijd vriendelijk en haar directe handelswijze werd niet door iedereen gewaardeerd. Juist in de conflictsituaties die ontstonden bleken haar bestuurlijke vaardigheden. Om dit alles stond ze bekend als een vrouw met 'mannelijke kwaliteiten'. Haar levensloop is een voorbeeld van het moeizame proces om een doorbraak te forceren in de vanzelfsprekende verhoudingen tussen man en vrouw in de eerste helft van deze eeuw.

- Rienke Dekker -

Mannenaangelegenheid

Dreckmeiers aantreden in 1920 doorbrak het patroon van de gereformeerde zending als 'mannenaangelegenheid'. Meedoen mochten vrouwen al langer. Met het oog op de oprichting van dokter J.G. Scheurer ziekenhuis in Yogyakarta hadden Jo Kuyper en Jacqueline Rutgers in 1896 de Vereeniging 'Dr Scheurer's Hospitaal' opgericht. Deze dochters van dr A. Kuyper en diens medestander, de VU-hoogleraar dr F.L. Rutgers, activeerden gereformeerde vrouwen om geld in te verzamelen voor de medische zending. Dit was het begin van de betrokkenheid van gereformeerde vrouwen bij het zendingswerk. Later werden ook binnen de verbanden van andere zendende kerken soortgelijke verenigingen opgericht, die voor de ziekenhuizen collecteerden of ervoor zorgden dat de linnenkasten ervan gevuld werden.² Dit werk werd geschikt geacht voor vrouwen,

omdat het ging om 'dienend' bezig zijn. Vrouwen leverden hierdoor een belangrijke materiële bijdrage aan het werk, maar niet op het bestuurlijk vlak.

Al eerder waren gereformeerde vrouwen als verpleegster gaan werken in de zendingenziekenhuizen. De reeds genoemde Jo Kuyper en Jacqueline Rutgers waren de eerste zendingverpleegsters op Midden-Java. Zij hebben gewerkt in het Petronella-ziekenhuis te Yogyakarta dat mede dankzij hun collectes in Nederland kon wor-

---

Onderwaardering van de vrouw in de medische zending

---

den opgericht. Dankzij hun komst kon Scheurer zich intensief bezig houden met het opleiden van Javanen tot verpleegkundigen. Met name Jacqueline Rutgers was door haar studie en haar werk als verpleegster goed op de hoogte van de taal en cultuur van de Javaanse vrouwen, hetgeen haar goed van pas kwam bij het werven en selecteren van meisjes voor de verpleegopleiding. Voor veel Nederlandse verpleegsters op Midden-Java is het werk in de zendingenziekenhuizen echter op een teleurstelling uitgelopen. Zij kregen namelijk geen specifieke opleiding, spraken geen Javaans en hadden ook geen duidelijke taakomschrijving. Dit resulteerde dikwijls in een competentiestrijd tussen de betrokken verpleegster en de arts-directeur, die veelal aan het langste eind trok.³ Hoewel de inbreng van sommige verpleegsters zoals die van de dames Kuyper en Rutgers niet moet worden onderschat, toonde gereformeerd Nederland weinig begrip voor de waarde van vrouwen in het werk van de medische zending. In de zondagse eredienst werd nauwelijks of geen aandacht besteed aan de uitzending van verpleegkundigen.

Vrees voor vrouwen

Wanneer we kijken naar de positie van de vrouwelijke zendingsarts, blijkt dat ook zij deelde in de onderwaardering van de vrouw in de medische zending.⁴ De Nederlandse gereformeerde zending kende, in tegenstelling tot het buitenland, tot 1920 geen vrouwelijke artsen. Toen Anna Pijzel in 1904 als eerste vrouwelijke zendingsarts door het Nederlands Zendelingenootschap naar Oost-Java werd uitgezonden⁵ reageerde dokter Scheurer in zijn brief van 6 februari 1906 aan de kerkenraad van Amsterdam, sterk afwijzend: 'Het is een waarneembare richting om alle verschil en grenslijnen uit te wischen. De door God ingestelde regelingen en onderscheidingen

Dreckmeier; de zendingsarts

moeten verdwijnen, en waar het ongelooft op een onbeschaamde manier doet, daar zien wij in christelijke kringen hetzelfde op een zogenaamde gemoedelijke godsdienstige manier verrichten. De vrouw met hare sterke sympathieën en huisselijken aanleg is niet geroepen noch geschikt dergelijke mannelijke positiën in het leven in te nemen. 't Is ook duidelijk waar te nemen, dat dergelijk geëmancipeerde vrouwen haar vrouwelijkheid verliezen en onnatuurlijk vrouwelijk worden in hare bewegingen. Indien wij ons nu stil en gehoorzaam aan de Schrift houden, dan zien wij, dat eene dergelijke ontwikkeling van de vrouw strijdt tegen de ordinantiën onzes Gods, daarom waarde Broeders, worde op ons Medisch Zendingsterrein nimmer een vrouwelijk arts toegelaten. Alleen in Gods weg zijn wij veilig, en hoe hoog men nu ook moge opgeven van het nut en den zegen der vrouwelijke artsen, nimmer mogen zogenaamde utiliteitsbeginselen ons doen en laten beheerschen'.⁶

Met een beroep op wat de apostel Paulus schreef in 1 Cor.14:34 werd de gedragscode op Gods scheppingsorde gefundeerd. Vrouwelijke verpleegsters werden getolereerd, want die waren uiteraard ondergeschikt aan de mannelijke arts. De uitzending van Dreckmeier als zendingsarts in 1920 vormde dan ook een unieke gebeurtenis in de geschiedenis van de gereformeerde zending.

Achtergrond en motivatie

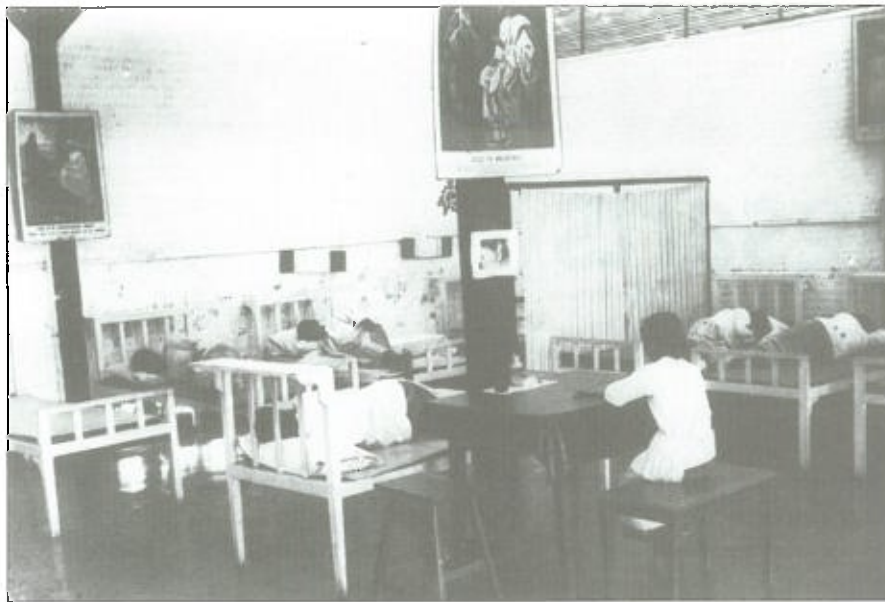
Wat heeft Truus Dreckmeier bewogen om zendingsarts te worden? Het hoofdmotief voor haar keus om voor de medische zending was Dreckmeiers verlangen om te gaan werken in het koninkrijk van God. Deze wens paste bij de gezinscultuur waarin zij in 1895 werd geboren te Amsterdam. Haar vader - later conciërge aan de universiteit te Utrecht was darbist geweest, lid van de Vergadering van Gelovigen, een geloofsgemeenschap, die grote nadruk legt op bijbelstudie en op het priesterschap aller gelovigen. Op den duur vond hij deze geloofsgemeenschap te beperkt en ging hij over tot de Gereformeerde kerken, m.n. omdat hij onder invloed kwam van de Amsterdamse predikant W.H. Gispén. Deze overgang maakte de nadruk op dienstbaarheid en bijbelstudie niet ongedaan. Het gezin stond open en oecumenisch in het leven. Zending had voor Dreckmeier alles te maken met bevrijding. Zij begeerde dat God en de mensen meer tot hun recht zouden komen, en vooral vrouwen hadden dat nodig. Het gesprek met ds H.Ph. Ingwersen tijdens diens ziekteverlof in 1913 gaf de doorslag om zendingsarts te worden. Ds Ingwersen sprak uit ervaring over de nood onder de vrouwen op Midden-Java. In Indië vielen de meeste vrouwen buiten de zorg. De oorzaak was dat mannelijke artsen niet aanwezig mochten zijn bij

een bevalling. Wanneer er geen vrouwelijke dokter in de buurt was, was een zwangere vrouw overgeleverd aan haar lot. Daarnaast liet de kinderverzorging te wensen over. Daarom drong Ingwersen er bij haar sterk op aan om zendingsarts te worden. In 1913 begon Dreckmeier dan ook met de studie medicijnen aan de universiteit van Utrecht. Ze werd lid van de NCSV (Nederlandse Christen-Studenten Vereniging). Deze vereniging was in tegenstelling tot de SSR (Societas Studiosorum Reformatorum) wel toegankelijk voor vrouwen. De vereniging heeft haar gevormd in de oefening van het persoonlijk discipelschap in navolging van Jezus Christus in het gehele leven, ook in de sociale en politieke werkelijkheid van deze wereld. Deze vereniging bevorderde de bewustwording van haar idealen en versterkte haar oecumenisch en missionair besef.

Inzet voor medische zending en welzijn van vrouwen

Nadat Truus Dreckmeier in 1919 haar arts-examen had afgelegd wilde ze als zendingsarts naar Nederlands-Indië. Vanuit de gereformeerde zendingsorganisatie werd naar de zendingsziekenhuizen op Java geschreven of ze in de vacatures die er waren, een vrouwelijke arts zouden kunnen gebruiken. Er was een vijftal vacatures, doch zowel de zendingsdeputaten in Nederland als de artsen op Midden-Java hadden bezwaar tegen een vrouwelijke collega. Uiteindelijk was dr J.C. Flach, de directeur van het zendingsziekenhuis in Purworejo, bereid haar te ontvangen, want ze was als ongetrouwde vrouw een goedkope werkkraacht.

Dreckmeier ging akkoord, zodat ze in februari 1920 werd benoemd tot tweede dokter in het zendingsziekenhuis.⁷ Dit was het begin van haar arbeidzame periode die een halve eeuw zou duren. In deze periode ontwikkelde de medische zending zich van een hulpdienst tot een volwaardig en geïntegreerd deel van de zending. Dreckmeier heeft aan deze ontwikkeling een aanzienlijke bijdrage geleverd. Haar optreden in Purworejo was niet alleen vernieuwend ten opzichte van de patiënten en de medewerkers in het ziekenhuis, maar ook ten opzichte van de deputaten. Men krijgt uit haar optreden de indruk, dat zij vanuit haar missionaire verantwoordelijkheid zich niet liet weerhouden om het gangbare rollenpatroon te doorbreken. Ze heeft zich dikwijls met het beleid van de deputaten bemoeid en gevraagd of ongevraagd adviezen verstrekt. Ze zette zichzelf in voor erkenning van Europese verpleegsters als volwaardige medewerkers in de zending, die evenzeer als anderen recht hadden op een uitzending in een kerkdienst. Daarnaast deed ze voorstellen ten aanzien van de vooropleiding van zendingsarbeiders.

Ziekenzaal in een zendingshospitaal in Midden-Java, midden jaren '30. De enige versiering in de sober ingerichte zaal gevormd door een aantal afbeeldingen uit het leven van Jezus.

ders, de bevordering van de belangstelling voor de zending in de plaatselijke gemeente en de serieuze bespreking van de medische zending op de zendingssynode. Daarmee zette ze de deputaten aan het denken en bevorderde ze de doelmatigheid van de medische zending.

Op Java constateerde Dreckmeier dat de positie van vrouwen op Java vaak verre van rooskleurig was. Vrouwen werden het hardst getroffen door de armoede omdat ze niet alleen verantwoordelijk waren voor de huishouding, maar ook voor een groot deel van het gezinsinkomen. Tijdgebrek verhinderde dat deze vrouwen deelnamen aan gezondheidsprogramma's. Dreckmeier streefde ernaar om deze miserabele toestanden te veranderen. Ze legde zich toe op de preventieve gezondheidszorg door o.a. de opleidingen voor Javaanse verpleegkundigen te bevorderen. Zelf volgde ze tijdens haar verlofperiode in 1925 in Nederland extra cursussen om zich op eigen kosten verder te bekwamen in de gynaecologie. Telkens ontdekte ze nieuwe mogelijkheden om vrouwen te helpen. Vanaf het begin in Indië pleitte ze voor de aanstelling van een vrouwelijke guru-indijl ten behoeve van evangelisatie onder vrouwen. Het viel haar op dat het optreden van een mannelijke evangelist op een vrouwenzaal de vrouwen deed zwijgen omdat hij het beeld bevestigde dat godsdienst een zaak voor mannen was.

Het optreden van Dreckmeier in Purworejo was niet alleen vernieuwend ten opzichte van de patiënten en de medewerkers in het ziekenhuis en in de desa, maar ook ten opzichte van de deputaten. Des te tragischer is het dat het vernieuwende werk van Dreckmeier in Purworejo eindigde in een ernstig conflict met degenen die de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de zending droegen

Conflicten

Hoewel Dreckmeier al een jaar voor Flachs verlof, dat in mei 1929

zou beginnen, had voorgesteld een haar bekende vrouwelijke arts als vervangster aan te stellen, gaven Flach en de zendingdeputaten de voorkeur aan een man. Dit leidde in december 1928 tot de benoeming van de ex-marine-arts L. Noteboom.⁸ Aan deze dokter, die geen tropenervaring had, werd tevens de leiding van het ziekenhuis opgedragen tijdens het verlof van Flach. In de eerste helft van de twintigste eeuw was het nog vanzelfsprekend dat Dreckmeiers onbetwiste capaciteiten het aflegden tegen de idee dat de bestuurder een man behoorde te zijn. Het was geen wonder dat het besluit om Noteboom te benoemen in de kring van de zendingsarbeiders op Java slecht viel. Zij vonden het niet alleen vreemd dat aan een onervaren arts de leiding van een ziekenhuis in de tropen werd opgedragen, maar achten het ook bijzonder grievend voor Dreckmeier.

Op hun vergadering van 19 februari 1929 verzochten de zendingsarbeiders daarom aan de kerkenraad van Utrecht de beslissing terug te draaien. De deputaten in Nederland bleven echter bij hun besluit. Inmiddels was het augustus 1929. De komst van Noteboom had in het ziekenhuis van Purworejo tot ernstige moeilijkheden geleid. Er was vrij snel verwijdering tussen Noteboom en Dreckmeier ontstaan. Het personeel was verdeeld.⁹ Doktoren uit andere ziekenhuizen weigerden operaties te verrichten in Purworejo.¹⁰ Zowel de verpleging, bij monde van zuster Nieboer¹¹ als Noteboom en Dreckmeier berichtten aan de Utrechtse kerkenraad dat de toestand in het ziekenhuis alarmerend was.¹² In juli 1929 werd de Raad van Toezicht bij het conflict betrokken, wat op 23 september 1929 leidde

tot het unanieme besluit Noteboom als geneesheer-directeur te schorsen, hetgeen nog diezelfde dag telegrafisch aan de kerkenraad van Utrecht werd medegedeeld.¹³ Dit gebeurde op grond van een nota die

Dreckmeier tegen Noteboom indiende. Hierin schreef ze dat ze de beslissing van de kerkenraad van Utrecht aanvaard had en van harte bereid geweest was mee te werken aan het tot stand komen van een goede relatie tussen haar en Noteboom. Noteboom weigerde echter om openhartig met haar over het werk te overleggen. Verder klaagde ze over onzorgvuldigheid in het medische handelen, gebrek aan de coordinatie ten aanzien van het personeelsbeleid en financieel wanbeheer.

Tot verbazing en teleurstelling van de Raad van Toezicht besloot de kerkenraad van Utrecht echter op 24 september de beslissing van de Raad van Toezicht niet over te nemen, o.m. omdat zij van mening was dat de Raad in deze zaak niet bevoegd was. En zo werd tegen het unanieme advies van alle zendingsarbeiders op Midden-Java Noteboom niet geschorst maar gehandhaafd.¹⁴

Langer werken in Purworejo was voor Dreckmeier onmogelijk. Mede

---

Door haar aanstelling als directrice toonde ze aan dat een vrouw aan het roer de dienstverlening sterk kon verbeteren

---

op advies van de Raad van Toezicht besloot ze om van de kerkenraad van Utrecht verlof te vragen per 1 januari 1930. Dit verlof werd later op haar verzoek uitgebreid tot maart 1931. In januari 1931 vertrok Dreckmeier naar Wonosobo, het zendingsterrein van de kerk van Delft, waar grote behoefte bestond aan een zendingsarts. Dit was het einde van haar werk in Purworejo.¹⁵

Toen Flach in april 1930 terugkeerde, bleek welk een verwoesting Noteboom had aangericht. De toeloop naar het hospitaal was sterk verminderd en zijn goede naam in diskrediet gebracht bij Javanen en Europeanen.¹⁶ Voor de kerkenraad van Utrecht en de zendingsdeputaten was dit echter geen aanleiding om alsnog spijt te betuigen over de beslissingen rond Noteboom. Noteboom had inmiddels eervol ontslag gekregen. Dreckmeier kreeg geen eerherstel. De kerkenraad gaf toe dat ze haar dankbaar waren voor haar werk, maar besloot de kwestie als afgesloten te beschouwen.¹⁷ Dreckmeier betreurde deze gang van zaken ten diepste. Het conflict met Noteboom vormt een zwarte bladzijde in haar leven.¹⁸

Geneesvrouw-directeur

De onbevredigende afloop van het conflict heeft haar strijd lust ten behoeve van het emancipatieproces van vrouwen sterk beïnvloed. Toen ze in juli 1931 als geneesvrouw-directeur van het zendingsziekenhuis te Magelang werd aangesteld kreeg ze de gelegenheid om haar leidinggevende capaciteiten te tonen en deel te nemen aan de besluitvorming in de gezondheidszorg. Onder haar leiding verbeterde de kwaliteit van het werk, m.n. door de aanstelling van gekwalificeerd personeel en een vrouwelijke evangeliste, die de vrouwelijke patiënten na ontslag uit het ziekenhuis thuis bezocht. Bovendien ontstond beter zicht op wat er leefde bij de patienten doordat Dreckmeier oog had voor hun sociale en economische achtergronden. Kortom, door haar aanstelling als directrice toonde ze aan dat een vrouw aan het roer de dienstverlening sterk kon verbeteren. Daarmee doorbrak ze het expliciete vrouwbeeld van haar tijd.

Nieuwe verhoudingen en meer gelijkwaardigheid

Tot aan 1938 was er geen sprake van enig beleid met betrekking tot het vrouwenwerk bij de instanties van de zending van de Gereformeerde Kerken. Geld voor incidenteel vrouwenwerk gaven de zendende kerken slechts spaarzaamlijk op verzoek van 'overzee'. Het vrouwenwerk werd vooral op initiatief van individuele Nederlandse gereformeerde vrouwen op Midden-Java en van Javaanse vrouwen op gang gebracht. De impulsen voor verandering kwamen van buiten de kerk, onder invloed van de opkomst van de vrouwenbeweging binnen de Islam, van de nationalistische vrouwenorganisaties en van het vrouwenwerk van de rooms-katholieke missie op Midden-Java waar ze vanaf de jaren twintig actief was.¹⁹ Op de vergaderingen van de verschillende Zendende Kerken en in deputaatschappen groeide in de jaren dertig de aandacht voor het zendingswerk onder Javaanse vrouwen en meisjes. Daardoor kreeg Dreckmeier van de zendingsdeputaten toestemming om de regionale vrouwenconferentie voor Oost-Azië en Australië, die van 21 tot 28 oktober 1936 te Colombo zou plaats vinden, te bezoeken.²⁰ Het was voor het eerst dat een dergelijke conferentie van de YWCA (Young Women Christian Association) in dat gebied werd gehouden. Voor het eerst ontmoetten christen-vrouwen uit twaalf verschillende landen elkaar om ervaringen uit te wisselen en elkaar te stimu-

leren. De wereldbond van de YWCA wilde Dreckmeier graag bij de conferentie betrekken als tegenwicht tegen de syncretistische stromingen uit China en India die mogelijk te veel invloed zouden krijgen op de conferentie. Dreckmeier heeft blijkens haar verslag zeer van deze ontmoeting genoten. Ze was bijzonder onder de indruk van de sprekers- en leiderschapsgaven van de Aziatische vrouwen en hoopte dat deze conferentie een stimulans zou worden tot vernieuwing, 'opdat de christelijke vrouwen in Indië, tot welk ras en denominatie zij ook mogen behoren, zich als één leger mogen voelen in den strijd, om de vrouwenwereld van Indië voor Christus te winnen, en hen te dienen op alle terrein waar hulp nodig is'.²¹

In oktober 1938 benoemde de deputaten eindelijk een commissie die moest adviseren over de beste aanpak van het vrouwenwerk. Deze commissie was van oordeel dat een vrouwelijke kracht moest worden aangesteld, die het evangelie aan Javaanse meisjes en vrouwen moest brengen en leiding zou geven aan de Javaanse krachten, die bij dit werk betrokken waren.²²

De oorlogsjaren hebben het bewustwordingsproces versterkt. De vrouwen hadden in de Japanse interneringskampen bewezen dat zij, wat in die tijd beschouwd werd als typische 'mannentaken' konden overnemen. Dit dwong respect en waardering af. Door de grotere zelfstandigheid die vrouwen tijdens de oorlog hadden gehad, waren ze onafhankelijker en strijdbaarder geworden. De Japanners respecteerden Dreckmeier en handhaafden haar zodat ze zich in het kamp te Muntilan (1943-1945) onder primitieve omstandigheden kon blijven inzetten voor de gezondheid van de vrouwen. Na de oorlog brak een nieuwe fase in het zendingswerk aan door het dekolonialisatieproces. De kerken in Azië en Afrika streefden naar zelfstandigheid. Dreckmeier, die was gevormd door de NCSV, was een voorstander van de nieuwe verhouding tussen woordverkondiging en medisch werk en tussen Indonesië en Nederland. Tegelijk begreep ze dat de Javaanse kerken gesteund dienden te worden in

---

Zij onderscheidde zich met name door telkens de nadruk te leggen op de eenheid van getuigenis en dienst en door haar oecumenische instelling

---

hun activiteiten. Voortaan werd grote nadruk gelegd op de 'comprehensive approach' die zending beschouwde als een combinatie van Woord en daad. Onderwijs, diaconaat en medische zorg zouden steeds meer een integraal onderdeel van de verkondiging gaan vormen en niet slechts een voorbereiding daarop. De zendingsorganen gingen steeds meer aandacht geven aan dit werk. Dreckmeier paste in deze nieuwe zendingsvisie en toonde zich een sterk voorstander van kleinere projecten ten behoeve van de algemene gezondheidszorg, in het bijzonder voor die van de Javaanse vrouwen. Daarnaast hield ze zich intensief bezig met de bevordering van het vrouwenwerk zowel in Indonesië als in Nederland. Dit resulteerde o.a. in de totstandkoming van het Badan Kontak Pekerja Wanita (Contactcommissie vrouwelijke kerkelijke werkers) in 1953 en in de opleidingsschool voor vrouwelijke kerkelijke werkers op 25 september 1956. Belangrijk was ook haar inzet voor het VZT (Vrouwenzendingsthuisfront), de vrouwenorganisatie in Nederland, die er

zeer toe heeft bijgedragen dat de invloed van vrouwen op het zendingsbeleid toenam. Dreckmeier bevorderde het zelfstandig maatschappelijk functioneren van vrouwen en volgde kritisch zowel de politieke situatie in Indonesië als de houding van Nederland jegens Indonesië. Dat Dreckmeiers werk in ruime werk werd gewaardeerd bleek wel uit de genoemde onderscheidingen die ze heeft gekregen. De tragiek van Dreckmeier was echter dat ze tot haar dood toe last bleef hebben van de schrijnende herinneringen aan de belemmering van het werk van de zending door de traditionele rollenpatronen tussen man en vrouw.

Zendingsvrouwen oecumenischer en holistischer?

Gereformeerd Nederland liep niet voorop in het aanwenden van de bekwaamheid van vrouwen voor de zending. Dit werd reeds in 1930 door de Amerikaan Henry Beets, de zendingsdirecteur van de Christian Reformed Church, geconstateerd bij diens bezoek aan de gereformeerde zending op Midden-Java. 'Ik moge wijzen op een m.i. zwakke stee in den arbeid der Geref. Kerken. Ik noemde haar zoo straks reeds; zij maakt m.i. te weinig gebruik van arbeidsters'.²³ Een soortgelijke achterstand geldt nog steeds ten aanzien van de geschiedenshrijving van vrouwen in de zending. In Amerika verscheen kortgeleden een boek van Dana L. Robert: *American women in mission: A social history of their thought and practice*.²⁴ Volgens velen is deze uitvoerige studie over Amerikaanse vrouwen in de zending een baanbrekend overzicht omdat zij vrouwen hun rechtmatige plaats in de Amerikaanse zendingsgeschiedenis van 1812 tot 1960 heeft teruggegeven. Zij komt tot de volgende conclusie: Hoewel er weinig verschil bestaat in de methode en theorie van de zending tussen mannen en vrouwen, zijn vrouwen toch meer geneigd holistischer te denken, d.w.z. ze proberen de evangelieverkondiging in evenwicht te brengen met het lenigen van allerlei menselijke noden (verbetering van de gezondheidszorg, het onderwijs, etc.), en mijden de dichotomie tussen kerstening en beschaving. Bovendien zijn vrouwen oecumenischer.²⁵

Het leven van Dreckmeier lijkt deze observatie te bevestigen. Naast overeenkomsten met mannelijke collega's in theorie en werkwijze waren er ook verschillen. Zij onderscheidde zich met name door telkens de nadruk te leggen op de eenheid van getuigenis en dienst en door haar oecumenische instelling. Wat dit betreft was er waarschijnlijk niet veel verschil tussen haar en haar Amerikaanse vrouwelijke tijdgenoten, die actief waren in de zending en er ook over nadachten.

Het zou interessant zijn na te gaan, in hoeverre Dreckmeier zich van de andere Nederlandse gereformeerde vrouwen in de zending onderscheidde. Was zij een uitzondering of dachten vrouwen gelijk op dit punt? En als het laatste waar mocht zijn, dan komt ook de vraag op in hoeverre vrouwen invloed gehad hebben op de doorbraak van nieuwe inzichten in de zending na de Tweede Wereldoorlog. Robert schrijft de verschuiving van de verkondiging naar het onderwijs en het sociale werk in de Amerikaanse zending van na de Tweede Wereldoorlog toe aan de invloed van vrouwen. Deze conclusie is wellicht te makkelijk gemaakt. Wel moedigt dit perspectief aan om de rol en de invloed van vrouwen in de Nederlandse zendingsgeschiedenis aan een nader onderzoek te onderwerpen omdat zo meer dwarsverbanden in maatschappelijke veranderingen aan het licht kunnen komen.

1 Dit artikel is gebaseerd op R. Dekker, *Dokter Geerttruida Johanna Dreckmeier (1895-1992): Een kerkhistorisch onderzoek naar haar bijdrage aan de zending, in het bijzonder aan de emancipatie van de vrouw*. Doctoraal scriptie kerkgeschiedenis, Theologische Universiteit Kampen, 1998.

2 B.J. Esser, *De goddelijke leiding in de zending* (Rotterdam 1914) 59-60.

3 G.J. Dreckmeier, 'De eischen van een verpleegster in een zendingshospitaal', *Zendingsblad*, juli 1925 en G.J. Dreckmeier, 'Opleiding van zendingsarbeider', *Zendingsblad*, november 1926.

4 C.H. Grundmann, *Gesandt zu heilen!, Aufkommen und Entwicklung der ärztlichen Mission im 19. Jh.* (Guthersloh 1992) 248.

5 Op 13 juli 1904 was namelijk Anna Pijzel door het Nederlands Zendingsgenootschap uitgezonden naar het zendingsziekenhuis te Mojowarno. M.C. Jongeling, 'Op ieder zendingsterrein een vrouwelijke zending', in: *Allerwegen* nr 2, 1985.

6 J.G. Scheurer aan de kerkeraad van Amsterdam, Wonosobo, 6 februari 1906. *Zendende Kerken Amsterdam* 112.

7 Dokter Dreckmeier: 'Een leven in zendingsdienst: negentigjarige kijkt terug', *Zendingsblad*, januari 1986.

8 Notulen van de vergadering van gecommiteerden van de kerkenraad van Utrecht en gedeputeerden van de zendingssynode gehouden op 20 december 1928, ZKU 702.

9 Noteboom aan Adriaanse, Purworejo 8 juli 1929, ZKU 796.

10 Nieboer aan Adriaanse, Purworejo 8 juli 1929, ZKU 796.

11 Zuster Nieboer werkte van 1925-1931 in het ziekenhuis van Purworejo. H. Ruitenbeek, *Gegevens van personen die op een of andere wijze betrokken zijn bij de gereformeerde zending op Midden-Java (ten Zuiden) in de periode tussen 1860 en 1967* (Kampen 1994).

12 Vergadering van gecommiteerden van de kerkenraad van Utrecht en gedeputeerden van de zendingssynode, 4 november 1929, ZKU 702.

13 Notulen van de vergadering van de Raad van Toezicht op het hospitaal van Purworejo gehouden op 23 september 1929, ZKU 702.

14 Raad van Toezicht aan Adriaanse, Purworejo 3 december 1929, ZKU 796.

15 Netelembos aan de kerkenraad van Utrecht, 30 november 1929, ZKU 796 en Netelembos, L., 'Personalialia', *Uit Poerworedjo*, december 1929.

16 Slettenaar aan Adriaanse, Purworejo 18 april 1930, ZKU 796.

17 Notulen van de vergadering van gecommiteerden van de kerkenraad van Utrecht en gedeputeerden van de zendingssynode van 3 november 1930, ZKU 796.

18 Dreckmeier aan Adriaanse, Purworejo 14 december 1930, ZKU 796.

19 A.A. van der Woerd, *De zending van de gereformeerde kerken in Nederland en de vrouw op Midden-Java: een historische studie over de jaren 1896 tot 1945*, Veenendaal 1985.

20 Tijdens Dreckmeiers afwezigheid nam dr H.S. Pruyss voor Dreckmeier de praktijk waar. Dreckmeier aan zendingscommissie, Magelang 16 oktober 1936, *Zendende Kerken Middelburg* 423.

21 G.J. Dreckmeier, 'De regionale conferentie van de YWCA voor Oost-Azië en Australië', *De Opwekker* (november 1936) 576-581. Zie voor de conferentie te Colombo: Hans Ruedi Weber, *Asia and the Ecumenical Movement 1895-1961* (London 1966); Anna V. Rice, *A History of the World's Young Women's Christian Association* (New York 1947).

22 Commissie vrouwenzending, 'over vrouwenzending', *Zendingsblad*, maart 1939.

23 W. Breukelaar, 'Oordeel van Dr. H. Beets over de zending van de Gereformeerde Kerken op Midden-Java', *Zendingsblad*, april 1930.

24 Dana L. Robert, *American Women in Mission: A social history of their thought and practice* (1998).

25 Recensie van Roberts boek door R.A. Schneider in *Church History* 67 (1998), 187-189.

Mw. drs. R. Dekker is predikante in de Gereformeerde Kerk te Almelo. Zij studeerde theologie met specialisatie kerkgeschiedenis in Kampen (Oudestraat).

Adres: Johanna van Burenlaan 199, 7602 TS Almelo, tel. 0546-490796

Het verlies van de vanzelfsprekendheid: (anti)racisme en ideologie

Racisme is vandaag de politieke doodzonde bij uitstek. In de Westerse wereld geldt gelijkheid als politiek correct. Acceptatie van multiracialiteit is voor moderne politici een niet-onderhandelbaar punt. Maar nog niet zo lang geleden was in sommige delen van het Westen het tegenovergestelde het geval. Het is boeiend om vanuit een situatie waarin anti-discriminatie een vanzelfsprekendheid is de ideologie van rassenscheiding in de Verenigde Staten (Jim Crow) en in Zuid-Afrika (apartheid) te bestuderen.¹

- Evert van Vlastuin -

Deze ideologieën hebben een verrassende overeenkomst. Zowel rassenscheiding als antidiscriminatie hebben als doel het beste voor de hele samenleving te zoeken. In Amerika en Zuid-Afrika zag men pas recent dat die samenleving alleen was gediend door die scheiding juist op te heffen. Anderzijds wortelt het Nederlandse beleid in de overtuiging dat gelijkheid en integratie goed is voor de maatschappij.

In beide gevallen ligt dus een ideologie ten grondslag aan het beleid. De overtuiging van wat goed is voor de samenleving, dicteert het antwoord op maatschappelijke vragen, dat vervolgens wordt gepresenteerd als het meest praktische. In het ene geval zegt men dat gelijkheid en vermenging een verrijking voor alle groepen is. In het andere geval ziet men strikte scheiding van rassen juist als de enige oplossing om te voorkomen dat iedereen ten gronde wordt gericht. In dit artikel wordt een korte uiteenzetting gegeven van de ideologieën van rassenscheiding in Amerika en Zuid-Afrika. Daarna volgt een beschouwing over de overeenkomsten tussen ideologische en pragmatische benaderingen.²

Slavernij in Noord-Amerika

De ideologische rechtvaardiging van rassenscheiding in Noord-Amerika vloeide voort uit de slavernij. De eerste slaven waren in 1619 in Virginia aan het werk gezet en daarvandaan verspreidde het

systeem zich over het hele zuiden van de Verenigde Staten. Volgens de Anglicaanse Kerk moesten eigenaren hun gedoopte slaven vrijlaten, maar deze regel werd niet echt nagevolgd en leidde zeker niet tot een groter aantal dopelingen. Zelfs de puriteinen begrepen wel dat ze geen ander onderscheid mochten maken dan tussen gelovigen en niet-gelovigen, maar ze zagen dat verschil parallel lopen aan beschaafd en onbeschaafd. Daarom hadden zwarten een aparte galerij in de kerk, de zogenaamde *nigger heaven*. Christelijke vrijheid werd geestelijk opgevat. Het loon voor de gehoorzaamheid aan de Master zou in het hiernamaals komen, schreef Cotton Mather in zijn slavencatechismus *The Negro Christianized* (1693). Binnen het christendom verzetten eigenlijk alleen de Quakers zich tegen de slavernij. Daarnaast keurden individuele opwekkingspredikers, zoals John Wesley en George Whitefield slavernij of slavenhandel af.

De Verlichting bracht de zwarten geen verbetering. Deze stroming verhief de mens zo hoog, dat het voor iedereen vanzelfsprekend was dat de 'neger' niet in die categorie viel. In 1668 bijvoorbeeld schreef John Locke in een proeve van een grondwet voor Carolina dat 'every freeman shall have absolute Power and Authority over his Negro slaves'.

Hoewel de slavernij in 1863 officieel door president Abraham

Zwarten kregen wel vrijheid, maar geen burgerrechten om die vrijheid uit te leven

---

Lincoln werd afgeschaft, bleef de ideologie onveranderd voortbestaan. Zwarten kregen wel vrijheid, maar geen burgerrechten om die vrijheid uit te leven. Zo konden ze zich niet beschermen tegen de ontwikkeling van een steeds fijner web van rassenscheiding, kortweg *Jim Crow* genoemd. Het dieptepunt hierin vormde de bekende uitspraak *separate but equal* van het Hooggerechtshof in 1896. Scheiding op basis van gelijkheid zou in het belang zijn van alle groepen. En hoewel deze uitspraak met geestdrift weerklank vond bij blanke overheden, vergat men de gelijkheid al snel.

Vooraf in het Zuiden van de Verenigde Staten, dat zich in de Burgeroorlog al vergeefs van de Unie had proberen los te scheuren, werden talloze zwarten door blanken gelyncht vanwege vermeende verkrachtingen of andere vergripen. De *Ku Klux Klan* wierp zich op als de gewapende beschermer van de blanke maagden en hielp veel

Martin Luther King

niggers het hoekje om. Nog steeds getuigen foto's en kranten uit die tijd hoe hele dorpen zich erin verheugden als er weer een zwarte werd opgehangen.

Jim Crow had natuurlijk ook reactie in zwarte kring. Zwarte organisaties (vooral kerken) werden nu echt populair. De blanken beleden wel dat de kerkgemeenschap een geestelijke gemeenschap was waarin verschil in huidkleur (misschien) geen rol mocht spelen, maar men vond toch dat de kerk daarmee niet ophield een sociale omgeving te zijn. Hoeveel verlovingsen werden niet in de schoot van de christelijke gemeente gesloten? Deze opvatting sloot zwarten uit van gemeenschap met blanken. Men had echter niet in de gaten dat deze uitsluiting de zwarten juist een machtig sociaal instituut gaf. Afro-Amerikaanse kerken werden baarmoeders van leiderschap en werden vooral na de Tweede Wereldoorlog steeds belangrijker centra in het verzet tegen de segregatie.

Ideologie van de zwarte inferioriteit

Het doel van de scheiding werd door blanken heel eenvoudig omschreven als de "maintenance of racial purity and Caucasian civilization". Blanken zagen het als vanzelfsprekend dat sociale en seksuele vermenging een groot kwaad was. De achtergrond hiervan werd gevormd door de erkenning van enkele heel eenvoudige veronderstellingen. De historicus George M. Fredrickson geeft in zijn boek *The black image in the white mind* zes uitgangspunten waarover tot in de jaren zestig van deze eeuw brede consensus bestond.

1. Zwarten zijn lichamelijk en intellectueel *anders*.
2. Zwarten zijn in enkele fundamentele opzichten *minder* dan blan-

- ken, zoals op het vlak van intellect en (seksuele) zelfbeheersing.
3. Deze verschillen veranderen alleen door eeuwenlange evolutie.
4. Door deze verschillen moet vermenging tot het uiterste worden voorkomen.
5. Raciaal vooroordeel en afkeer is een natuurlijk en onvermijdelijk verschijnsel van blanken ten opzichte van zwarten.
6. De conclusie is dat een geïntegreerde samenleving niet alleen volstrekt onmogelijk, maar ook onwenselijk is.

De rassenideologie werd rond de laatste eeuwwisseling ook religieus onderbouwd. De 'vloek van Cham' bood niet alleen een verklaring voor het feit dat het met zwarten toch altijd zo slecht afliep, maar gaf tegelijk aan dat het hun bestemming was om "knecht der knechten" te zijn. Raciale ongelijkheid was zo het werk van de alwijze Schepper zelf geweest. God had toch geen rassen gemaakt om het verschil daartussen te laten vervagen?

Een stap verder in het toepassen van bijbelse gegevens gingen de 'polygenisten', die ontkennd dat zwart en blank uit één stamvader waren geschapen ('monogenese'). Adam was de eerste blanke, want van hem staat dat hij naar Gods (blanke) beeld was geschapen. Zwarten hadden dus een andere oorsprong.

De filosoof Charles Carroll wist zelfs waar de zwarten dan wel vandaan kwamen. In zijn boeken *The negro a beast* (1900) en *The temper of Eve* (1902) gaf hij de zwarten een ereplaats tussen de apen. Uit kruisingen tussen deze *pre-human animals* en (blanke) mensen waren de Mongoloïde en Indiaanse rassen voortgekomen. Carroll beweerde ook dat Eva niet door een slang, maar door een 'neger-tuinman' was verleid. Carroll herschreef nu de hele heilsgeschiedenis vanuit het

perspectief van de vermenging tussen mens en 'neger'. De zondvloed en de verwoesting van Sodom en Gomorra hadden hieraan geen eind gemaakt en daarom stuurde God Jezus Christus. Volgens Carroll zat er ook een negerpaar in de ark van Noach - in het dierenruim. Carroll mocht dan extreem zijn in zijn benadering, heel uitzonderlijk was zijn visie niet. Iedereen zag dat de Bijbel slavernij niet verbood. Verder geloofden veel Amerikanen dat God het rasverschil heel bewust in de schepping had gelegd en dat vermenging dus tegen de scheppingsorde zou zijn. En als God voor rassensegregatie was, wie zou er dan tegen zijn? Afkeer van mensen van een ander ras kwam niet voort uit onze beperkte en zondige natuur, maar was gewoon een ingeschapen aversie. Dat het blanke ras in die orde superieur was, hoefde verder geen (bijbelse) toelichting.

Pseudo-wetenschap

Daarnaast probeerde de (pseudo)wetenschappelijke *niggerology* de minderwaardigheid van de neger bloot te leggen door aan te tonen dat de noodzaak van rassenscheiding rechtstreeks uit feiten voortvloeide. Historici wisten dat de Griekse en Romeinse beschavingen waren gebouwd op het handwerk van slaven, waardoor vrije mannen het denkwerk konden doen. Slavernij was dus essentieel voor menselijke vooruitgang, concludeerden zij. Bovendien bewees economische ontwikkeling de blanke superioriteit, want in Ethiopië was na drieduizend jaar nog niet eens een fietsfabriek. In de wetenschappelijke benadering hulden religieuze opvattingen, volkswijsheden en empirische waarnemingen samen in een mantel met academisch gezag. Met gebruik racistische denkende Europeanen werd de theorie van Charles Darwin toegepast op zwarten als achterblijvers in de evolutie.

De apartheidsideologie was dus naar zijn aard progressief

Amerikaanse filosofen voerden verhitte debatten over de vraag in hoeverre zwarten waren ingesloten in de woorden van de *Declaration of Independence* dat "all men are created equal". Biologen verrichtten vergelijkend schedelonderzoek en trokken de conclusie dat de twee rassen apart waren geschapen en dat bovendien het hersengedeelte waar de (seksuele) zelfbeheersing werd geregeld bij de 'neger' minder was ontwikkeld. Fysiologische en psychologische gegevens (het gemiddelde IQ van een zwarte zou 75 tegenover 100 voor blanken) verklaarden de verstandelijke minderwaardigheid van zwarten. Naast religieuze en wetenschappelijke argumenten droegen ook paternalistisch motieven bij aan de verdediging van de ondergeschikte positie van de zwarten. Dienstbaarheid was niet alleen tot voordeel voor de blanken, maar ook voor de zwarten zelf. Hadden ze het in Afrika niet veel slechter? Bovendien kenden ze daar het evangelie niet en wat ging er nu boven persoonlijk zieleheil? De vloek werkte gewoon in het voordeel van de Chammiëten. Het feit dat de zwarten dat zelf niet zagen en soms murmureerden, was nog een extra bewijs van hun onrijpheid en inferioriteit. Mensen die de kwestie van culturele integratie bespreekbaar wilden maken, hadden er nooit iets van begrepen, handelden tegen beter weten of waren fanatici, sektariërs en dienaars van de antichrist.

Zuid-Afrika

Het proces van segregatie verliep in Zuid-Afrika anders dan in Amerika. Ook aan de Kaap had de slavernij geheerst. Er waren Aziaten en Afrikanen geïmporteerd. Net als de Anglicaanse Kerk voor Amerika had gedaan, had de Dordtse Synode van 1618-'19 bepaald dat gedoopte slaven moesten worden vrijgelaten. Achteraf kan worden vastgesteld dat deze regel heeft geleid tot een uitbreiding van de islam onder de (later zo genoemde) kleurlingen. De regel ontmoedigde namelijk de meesters hun slaven in het evangelie te onderwijzen. De verkondigers van de islam in de Kaap namen het echter exclusief voor de slaven op en maakten de islam zo veel aantrekkelijker. De slavernij bleef bestaan tot 1834. Maar daarna veranderde de ideologie in Zuid-Afrika, anders dan in Amerika, wèl. De ontwikkeling van de apartheidsideologie kan niet los worden gezien van de lotgevallen van de Afrikaners en hun nationalisme. Vanaf 1795 waren de Boere in conflict met de Britten die de kolonie van de VOC hadden overgenomen. Door de imperialistische ras- en taalpolitiek werd het zelfrespect van de Boere geknakt, uitmondend in de Groot Trek van 14.000 blanken in de jaren dertig. De Voortrekkers stichtten drie nieuwe republieken; Natalia, Oranje-Vrystaat en Transvaal. De Britse aanvallen in de Eerste Vryheidsoorlog (1880-81) en Tweede Boerenoorlog (1899-1902) wakkerden het nationalisme onder de verdeelde Afrikaners aan.

Verbondsdeologie

De Afrikaners spiegelde zich nu aan Gods verbondsvolk in het Oude Testament. Nationalisme werd wereldbeschouwing en volksdienst werd godsdienst. Ondanks het feit dat men overtuigd was van de superioriteit ten opzichte van zwarten, geloofde men ook de opdracht te hebben een lichtend licht in donker Afrika te zijn. De beschaving en identiteit van hun volk moesten worden beschermd omdat God er nu eenmaal de maker van was. Daaruit vloeide voort dat aan gekleurde en zwarte groepen geen politieke macht mocht worden gegeven, want dit zou de blanke beschaving in gevaar brengen.

De Afrikaner-overleving slaagde in eerste instantie wonderwel. In 1948 haalde de Nasionale Party onder dr. Daniël F. Malan een onverwachte overwinning op de Verenigde Party van Jan Smuts en daarmee werd de apartheid gevestigd. Voorheen had de rassenscheiding ook al bestaan, maar dit had toen altijd een opportunistisch karakter gehad. Na 1948 werd de scheiding in alles doorgevoerd die tot 1990 zou bestaan.

De apartheid was echter geen voortzetting van het oude systeem van de slavernij. Het systeem wilde afrekenen met het verleden en iets geheel nieuws brengen. Elk volk moest zijn waardigheid terugkrijgen, en het idee was dat dit alleen kon door de volken te scheiden. De apartheidsideologie was dus naar zijn aard progressief. Toen later bleek dat de samenleving niet zo rekbaar en maakbaar was als men wel had gehoopt, werd het systeem vanzelf behoudzuchtig.

Onderbouwing

De rechtvaardiging van de apartheid steunde op drie uitgangspunten:

1. Elk volk heeft, los van ras of kleur, een goddelijke roeping.
2. Elk volk heeft het recht zichzelf bestaans- en overlevingskansen te scheppen.
3. Individuele nationale ideeën zijn het best te realiseren in eigen

volkskring. Heel duidelijk komt hierin dus het sterke volksdenken naar voren, waarin voor persoonlijke overtuigingen niet of nauwelijks ruimte was.

Ook in de apartheidsideologie vloeiden historische en religieuze argumenten in elkaar over. De geschiedenis toonde de rassenscheiding als volkomen natuurlijk en daarom was het een goddelijk gebod. Apartheid was als een eeuwig gegeven geheel natuurlijk en praktisch, door de Schepper bepaald. In dezelfde geschiedenis las men dat de Afrikaners "klaarblyklik" door God waren geroepen om die "verantwoorde magpositie van die blanke ras" vorm te geven. In deze volksreligie viel het onderscheid tussen God, kerk en volk vrijwel geheel weg. Theologische begrippen als 'roeping' en 'beking' kregen een nationalistische betekenis. Zo'n beking was trouwens geen keuze, maar een opgedrongen voorrecht. Het alternatief was "verraad van die Afrikanervolk".³

De Nederduitse Gereformeerde Kerk hielp met de bijbelse fundering van de apartheid. De NG Kerk ontkende niet de eenheid van de mensheid, maar zag de verdeling van de mensheid in volkeren als een "bewuste daad van God". Daarom ook zou Gods zegen rusten op de eerbiediging daarvan in het hele leven. De eenheid in Christus was geestelijk en moest niet met aardse zaken worden vermengd, zoals de tegenstanders van de apartheid deden. Men leidde de noodzaak van segregatie af uit de Babylonische spraakverwarring en uit de nadruk die in het Oude Testament werd gelegd op de zuiverheid van Israël als volk. Uit de gereformeerde verbondslieer - die gedoopte kinderen in een geloofslijn met het voorgeslacht plaatst - maakte men op de gemengde huwelijken "teen die geopenbaarde Wil van God" waren. Pas in 1992 werd deze theologische rechtvaardiging van apartheid door de NG Kerk zelf als "n ernstige dwaling" afgewezen. In het culturele argument benadrukten de blanken de vermeende inferioriteit van de zwarten. Stemrecht voor zwarten zou leiden tot een meerderheidsregering en dit zou in Zuid-Afrika dan uitlopen op dezelfde soort van dictatuur als in de rest van Afrika. Apartheid zou echter door middel van "aparte vryhede" nieuwe "gerechtigheid vir alma!" scheppen. Door een isolement van verschillende groepen kon elk volk zich ontwikkelen volgens "die eie volksaard en tradisies en met die eie trap van beskawing en karakter". Daarom was het nodig dat de scheiding op alle terreinen van het leven werd doorgevoerd.⁴

Optimisme

In de apartheidsideologie sprak een ongebreideld optimisme. De gescheiden ontwikkeling bood elk volk de optimale gelegenheid tot ontwikkeling omdat de zwakke tegen de sterke volken werden beschermd. Verder droeg het systeem volgens Hendrik F. Verwoerd de belofte van "peaceful, progressive improvement". De blanke moest baas zijn in blank Zuid-Afrika, de zwarte mocht baas worden in zijn eigen thuisland. Omdat hij nooit eerder zelfbeschikking had gehad, was dat winst.

Opvallend is dat Verwoerd er in zijn uiteenzettingen over de thuislanden nooit aan leek te twijfelen dat alle vergezichten ook werkelijkheid zouden kunnen worden. Hij wilde volkomen nieuwe natiestaten met een eigen bestuursstructuur, een eigen binnen- en buitenlandse politiek en een eigen economie laten ontstaan en binnen enkele tientallen jaren zelfstandigheid geven. Maar in zijn optimisme was hij ook kinderlijk naïef. Want wie zijn zonnige toekomstverwachting niet deelde, was dom of twijfelde tegen

beter weten in. Voor zelfkritiek was geen plaats.

Het sterke volksdenken dat de Afrikaners zelf hadden, projecteerden ze in hun thuislandenbeleid ook op de niet-blanken. Van iedereen moest dus worden bepaald of hij Indiër, kleurling of zwart was. En als het een zwarte betrof, moest de stam worden bepaald, wat

Een pragmatische en een ideologische benadering vertonen zich dus beide in hetzelfde kled

niet altijd makkelijk was. Op die manier probeerde de apartheidsidee een volksgevoel bij de zwarte te kweken dat (mogelijk) nooit eerder in die volken had bestaan. Dit beleid had tevens het politieke effect dat alle verschillende groepen nu minderheden ten opzichte van elkaar werden en dat de blanken daarin makkelijker de dienst konden uitmaken.

Onderwijs was een belangrijk onderdeel in de voogdijpolitiek van de blanke. Eerder was het onderwijs de verantwoordelijkheid van de zending en de kerk geweest. Nu nam de overheid het op zich. Hoewel scholing nu ineens voor grotere aantallen beschikbaar kwam, was de voorwaarde dat het de zwarte zou opleiden tot kennis waarmee hij zijn eigen volk kon dienen. Het was beslist niet bedoeld om de "grens met die blankedom" te overschrijden en om zwarten "verraaiers van hul eie volk" te maken.

Feiten en interpretaties

Een van de meest opvallende kenmerken van de ideologieën van rassenscheiding in Amerika en Zuid-Afrika is de enorme vanzelfsprekendheid die in de verdediging naar voren komt. Alles was logisch en vooral rechtvaardig - als je het maar wilde zien. Waar de

16 juni-bijeenkomst ter herdenking van de Soweto-opstand 1976, Durban.

Foto: Omar Badsha

huidige Nederlandse situatie als vanzelfsprekend wordt voorgesteld ("mensen zijn allemaal gelijk, dus..."), kenden het vroegere Amerika en Zuid-Afrika ideeën die daar even vanzelfsprekend waren ("er zijn verschillende rassen en culturen, dus..."). Segregationisten combinerden enkele feiten en plaatsten ze in een oorzakelijk verband. Op die manier konden ze feiten in normen omsmeden.

Een ideologie is een overtuiging, spraken we eerder af. Het is meer een bril waardoor we waarnemingen doen en de feiten interpreteren, dan dat het zelf een interpretatie van de feiten is. In andere woorden; het zijn niet de feiten die de ideologie vormen, maar een ideologie geeft juist leiding aan de waarneming van de feiten. Opvallend is nu echter dat de twee beschreven ideologieën van rassenscheiding meestal werden gepresenteerd alsof die overtuiging vanzelf zou volgen uit het eerlijk onder ogen zien van feiten. Wie dat niet zag, bekeek de werkelijkheid door een bestofte bril. Het waren dus ideologieën die werden voorgesteld als een pragmatische oplossing van problemen. Apartheid en Jim Crow waren gewoon heel praktisch, alsof het ging over het gescheiden ophalen van huisvuil. Deze pragmatische presentatie is een algemeen kenmerk van ideologieën.

Verrassende overeenkomsten

Deze zakelijke benadering heeft een subtiel manipulerend effect. Mensen die ideologisch op een andere lijn zitten, wordt verweten de feiten niet te erkennen. De tegenpartij wordt telkens verweten niet goed geïnformeerd te zijn. Ook de beschuldiging van ouderwetsheid is in zo'n context erg gebruikelijk. Dat geeft de eigen visie gelijk een schijn van vooruitstrevendheid.

Wie rassenscheiding predikt, staat in het Westen buiten de orde. Gelijkheid en multiracialiteit zijn nu de toverwoorden. Maar ook hierbij zijn dezelfde vragen te stellen als bij de ideologie rassenscheiding. Ook multiracialiteit wordt voorgesteld als logisch en rechtvaardig, die het meest recht doet aan de feiten. En wie het daarmee niet eens is, heeft oogkleppen op of wordt vanwege belediging voor de rechter gebracht. Een luisterend oor voor tegenargumenten is er niet. Dat is vanzelfsprekend niet nodig. Alle mensen zijn immers hetzelfde, het is alleen de kleur die verschildt. Dit lijkt een overtuiging op dezelfde pragmatische grondslag.

Dit werpt echter de vraag op wat de verhouding tussen ideologisch en pragmatisch in het algemeen is. Sinds de opkomst van het postmodernisme en de val van het communisme lijken expliciete overtuigingen niet meer populair. We moeten gewoon praktisch denken en goed op het resultaat letten. Maar dat wordt in een ideologische benadering ook gezegd. Een pragmatische en een ideologische benadering vertonen zich dus beide in hetzelfde kleed. Beide spreken over "de feiten" en doen alles om maar niet bevooroordeeld te worden gevonden.

De vraag rijst of er wel zoveel verschil is tussen beide benaderingen. Het zou kunnen dat juist een krachtig beroep op "vanzelfsprekende en simpele feiten" een signaal is dat er sprake is van een versluierde ideologie in een pragmatisch betoog. Want feiten spreken natuurlijk niet vanzelf, maar moeten eerst door een bril worden waargenomen en dan nog eens geïnterpreteerd. De uitersten raken elkaar dus. De ideoloog wil graag pragmatisch lijken, maar de pragmaticus is veel ideologischer dan hij wil weten.

Maar ideologie heeft nog een ander kenmerk: de ideologie wordt geprojecteerd op de ander. Zelf menen ideologen niet bevooroordeeld te zijn, maar de (vanzelfsprekende) feiten te erkennen. Pas zodra dit niet meer vanzelfsprekendheid is, gaat men iets ideologie noemen wat ooit gewoon pragmatisch heette. Nergens noemden de apartheiddenkers zich ideologen, omdat men meende gewoon heel praktisch te zijn. Tegenstanders van apartheid waren in hun ogen ideologisch.

Deze twee kenmerken van ideologie leiden tot de volgende conclusie. Zodra een overtuiging haar vanzelfsprekendheid verliest, is deze niet

meer gewoon en heet ze bevooroordeeld. De grootste pragmaticus van vandaag heet morgen zodoende de meest verblinde ideoloog. Wie weet hoe ons nageslacht ons nog ontuchtert.

Tegelijk laat dit zien dat een beleid dat op de praktijk is geënt, geen garantie biedt op een positieve herinnering in de toekomst. Wat vandaag vanzelfsprekend is en niet hoeft te worden uitgelegd, is morgen wereldvreemd en misschien zelfs mensonterend en kan zelfs door de beste uitleg niet aannemelijk worden gemaakt. Overheidsbeleid moet daarom ook niet in de eerste plaats praktisch en vanzelfsprekend zijn. Een verrassende visie die van vaste normen uitgaat, moet wellicht vandaag worden toegelicht, maar blijkt morgen vrucht te dragen.

1 Dit artikel is een bewerkte samenvatting van een gedeelte van de doctoraalscriptie politologie Aparte vrijheden: ideologieën ter rechtvaardiging en ter bestrijding van rassenscheiding in de Verenigde Staten van Amerika en Zuid-Afrika voor de Vrije Universiteit in Amsterdam van ondergetekende. In dit artikel wordt alleen ingegaan op de rechtvaardiging van de rassenscheiding. De complete tekst van de scriptie is te lezen in de VU-bibliotheek en op internetpagina <http://home.wxs.nl/~evanvlas/scriptie.htm>. Daarin zijn ook volledige bronverwijzingen te vinden.

2 Het begrip 'ideologie' is en wordt op heel uiteenlopende wijzen gedefinieerd. Voor de onderliggende studie werd de zakelijke en inclusieve omschrijving van Andrew Vincent gebruikt, zoals hij die geeft in zijn waardevolle boek *Modern political ideologies* (Oxford-Cambridge, 1995, p. 16-19; 278-280). Meer oog voor het gevaarlijke en afgodische karakter van ideologieën toont Bob Goudzwaard in zijn boek *Idols of our time* (Sioux Center, 1984). Voorop staat dat een ideologie meer is dan iets dat pas "begint waar het denken ophoudt", zoals prof. Arie van den Beukel het begrip wel erg oppervlakkig omschrijft (*Geen beter leven dan een goed leven*, Baarn, 1998, p. 78; 119, 124).

3 Het politieke en seculiere karakter van dit volksgeloof komt nog sterker tot uiting in de verkiezingsleuzen van de Nasionale Party. Malan kwam met "Glo in God - glo in u volk - glo in uself" aan de macht, Hendrik F. Verwoerd wist de kiezers met "Skep uself u eie toekomst" te overtuigen. Verder sprak de theoloog Malan over de mens met zijn "goddelike adel en (...) oneindige moontikhede". Dit was natuurlijk een logisch gevolg van de volksreligieuze gelijkstelling van God, kerk en volk. God werd hier beperkt tot zijn voorzienige leiding over het ontstaan van naties en hun lotgevallen. Anderzijds leidde deze volksverheerlijking tot een opwaardering van de mens als ootmoedige bedelaar aan Gods troon naar het vlak dat mensen en volken God in zichzelf ontdekken.

Het blijft daarom begrijpelijk dat de apartheidsideologie door velen lang is gezien als een (neo-) calvinistisch idee. Dit kan met niets anders te maken hebben dan met onwetendheid met betrekking tot de apartheidsideologie of tot het calvinisme. In veel recente literatuur van niet-calvinisten komt deze interpretatie echter nog steeds voor. Dat wil echter niet zeggen dat het systeem geen aantrekkingskracht op gereformeerde christenen had. In de jaren zestig en zeventig had het ook in de gereformeerde gezindte in Nederland veel aanhangers. De (vrijgemaakt) gereformeerde prof. J. Kamphuis presenteerde zich in een interview met Rik Valkenburg als een "hartelijk voorstander van de zogenaamde apartheidspolitiek of beter de politiek van eigensoortige ontwikkeling. (...) Er zit beslist geen discriminatie in." *Wat wij geloven* (Veenendaal 1985; 107-108). Het Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond maakte zelfs heel enthousiast een studiereis naar Zuid-Afrika. Ook blijft het een koddige merkwaardigheid dat de orthodox-gereformeerde uitgeverij De Banier in Utrecht in die tijd twee boekjes op de markt bracht waarin de apartheid onomwonden werd verdedigd, maar nauwelijks naar het christelijk geloof werd verwezen; F. C. Dominicus, *Apartheid, een wijze voorzorg* (1966) en Mary Pos, *Wie was dr. Verwoerd?* (1967). In beide boekjes is de retoriek overigens zo slecht gedoseerd, dat alleen de overweldigende hoeveelheid daarvan de lezer al wantrouwig moet maken.

4 Het feit dat het apartheidssysteem uiteindelijk niet de arbeidsstructuur van voor 1948 kon veranderen (waarin blanken baas en de zwarten kneg waren), moet daarom worden gezien als een uitdrukkelijke mistukking van het systeem. Het is onjuist deze arbeidsverhoudingen als de kern van het apartheidssysteem te zien, zoals vaak gebeurt. De bedoeling was dat het fysieke contact werd geminimaliseerd en daarom was de geografische scheiding door het thuislandbeleid nodig.

Drs. E. van Vlastuin MA (1972) doorliep de Evangelische School voor Journalistiek in Amersfoort. Daarna studeerde hij politicologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en haalde een Magister-grad in de massacommunicatie aan de Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys (PU vir CHO) in Zuid-Afrika. Hij werkte eerder als vrij journalist, onder andere voor het christelijk opinieblad *Koers*, en is nu bureauredacteur bij EO's Tjidsen Radio.

Adres: Valleiweg 48, 3911 DE Rhenen, 0317-318295, email evanvlas@wxs.nl

Welk oordeel over Colijn?

- Ton van der Schans -

Zou premier Kok het boek van H. Langeveld over Colijn al gelezen hebben? In april 1998 verscheen bij uitgeverij Balans het eerste deel van een biografie over deze bekendste en meest invloedrijke Nederlandse politicus uit het Interbellum. Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1933, zoals de titel van het boek van de Amsterdamse historicus Herman Langeveld luidt, zorgde voor een ware mediahype. De grote aandacht in de pers voor Colijn, wiens persoon grotendeels is weggezaakt uit het collectieve geheugen, is opmerkelijk.

Oorlogsmisdadiger?

Wat is de oorzaak van de publieke verontwaardiging, die wekenlang gevoed werd door de pers? De auteur heeft in samenwerking met zijn uitgever een potentieel breed lezerspubliek getraakteerd op een 'schokkende' gebeurtenis. Want deze Colijn (1869-1944), de man die aan vijf kabinetten leiding gaf, deze verpersoonlijking van de emancipatie van de kleine luyden en de onbetwiste leider van de ARP in het Interbellum, deze calvinist en kapitalist, alsmede de man van de hardvochtige bezuinigingspolitiek in de crisisjaren, was ...een oorlogsmisdadiger.

Wat had hij dan wel niet gedaan? In een brief, geschreven aan zijn vrouw, vertelde Colijn hoe hij als jonge militair in 1894 tijdens de hoogtijdagen van wat wel de 'pacificatie' van Nederlands Indië werd genoemd, dat wil zeggen, de tijd waarin het Nederlandse koloniale gezag in onze kolonie, dat lange tijd alleen maar op papier had bestaan, daadwerkelijk werd gevestigd, gevochten had. Bij zo'n gevecht op Lombok waren drie kinderen en negen vrouwen die zelf ook meevochten, en op een gegeven ogenblik om genade smeekten, door de mannen van Colijn neergestoken. In een andere brief aan zijn ouders vertelt Colijn genuanceerder hetzelfde verhaal. Hij vond het een verschrikkelijk en 'onaangenaam' werk, maar schaamde zich er niet voor. Nadat Langeveld de aandacht op deze brieven vestigde, voltrok zich een publieke morele veroordeling. Premier Kok zinspeelde op een historisch onderzoek naar Colijns koloniale verleden. Hij beloofde in ieder geval het boek te gaan lezen. Langeveld zelf heeft in de hoogtijdagen van wat de historicus Bob de Graaf, 'incidentengeschiedschrijving' noemde, geen enkele poging gedaan deze collectieve vorm van koloniaal onbehagen dat op Colijn geprojecteerd werd, om te buigen tot een wezenlijkere vorm van publieke discussie. Integendeel. In elk interview en artikel borduurde hij voort op de vreselijke wandaden van deze onhebbelijke en autoritaire figuur, die Colijn in zijn visie lijkt te zijn. Het is niet mijn bedoeling te beweren dat een moreel oordeel over Colijns gedrag in de oorlog onwenselijk is. We kunnen en mogen dit gedrag nl. niet verschonen onder het voorwendsel dat alles gezien moet worden in het licht van de tijd. Hoezeer ook opvattingen over moraal tijd- en cultuurgebonden zijn, het mag ons er niet van weerhouden uit te spreken dat er uni-

versele normen zijn. Het gaat er mij om dat Langeveld met deze gebeurtenis Colijn lijkt te karakteriseren.

Geen nieuws

De meeste historici en opinion-leaders die betrokken werden bij dit media-spektakel, bliezen minder hoog van de toren dan Langeveld. Zo betoogden bijvoorbeeld H.L. Wesseling, J.L. Heldring, J. Douma, Bob de Graaf, Hans Ester, Jan Bank en Martin Bossenbroek dat de feiten die Langeveld voor het voetlicht bracht niet nieuw waren en dat het zedelijk, en dus subjectief, gehalte van Langevelds opmerkingen hoog was. Langeveld bevestigt wat we al wisten uit de publikatie van W. Cool uit 1896 over *De Lombok Expeditie*, een publikatie die in 1974 van uitgebreidere historische achtergronden werd voorzien door de germanist G.M. van Rossum. In 1994 schreef de historicus G.R. Zonderveld in een bundel die door Langeveld werd geredigeerd reeds over Colijns houding en handelwijze met betrekking tot het (laten) neerschieten van vrouwen en het opsluiten van gevangenen in kooien. Van publieke verontwaardiging heb ik toen niets vernomen. Waarom spreekt Langeveld eigenlijk over een onthulling? Ja nog sterker: 'Ik was geschokt en geëmotioneerd toen ik de brief ontdekte, maar ben er niet mee naar de pers gelopen.'

De intense belangstelling voor Colijn is een vorm van nationale zelfbespiegeling met betrekking tot ons koloniale verleden. Langeveld laat dit verschijnsel liggen. Waarom was de mening van Fanoy, die het optreden van Colijn op Lombok fel hekelde, een uitzondering, terwijl het optreden van Colijn breed gedragen werd? Hoe komt het bijvoorbeeld dat de persoon en het werk van Colijn altijd een houding en stemming van voor óf tegen oproept? In 1994 vond in de media even een discussie plaats tussen bestrijders en verdedigers van Colijn. De herdenkingsbundel *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* is naar mijn mening ten onrechte onderbelicht gebleven in de verdere discussie over Colijn. Aan dit boek werkten auteurs mee uit verschillende vakgebieden en met verschillende overtuigingen. De evenwichtigheid van deze bundel blijkt bijv. uit de bijdrage van de economisch historicus H. de Vries over de positieve economische gevolgen op de lange termijn van het beleid van Colijn in de jaren '30, waarmee hij de mythe ontzenuwde van het economische wanbeleid. Zijn conclusie luidde dat Colijn eerherstel verdiende en een andere economisch historicus J.L. van Zanden viel hem bij. Geen heiligverklaring, geen verguizing, maar nuancering. We moeten constateren dat Langeveld, zelf één van de redacteurs van de genoemde bundel, zijn beeld niet liet corrigeren door de bouwstenen die in deze bundel overvloedig aangereikt werden.

Historicus met een missie

Ik vermoed dat mijn poging om het beeld van Colijn te nuanceren bij

Langeveld geen effect zal hebben, want hij is een historicus met een missie. Langeveld schrijft wel in zijn inleiding dat het er hem om begonnen is – nadat hij meegedeeld heeft, dat het hem net als de historicus Van Deursen om het liefdesgebed gaat – de waarheid, de volle waarheid mee te delen, maar vervolgens proclameert hij dat zijn visie juist is dan de visie van diegenen die hij bestrijdt. Tot mijn verbazing blijkt Langeveld zich te richten tegen *De levensroman van Dr. H. Colijn* van Rudolf van Reest. Een adelaar jaagt niet op vliegen! Niet één historicus zal anno 1999 bij zijn onderzoek naar Colijn het boek van Van Reest gezag toe kennen. Dat is ook in het verleden niet gebeurd. Langeveld echter gaat bloedserius en volijverig deze hagiografische roman te lijf.

Ernstiger is dat Langeveld bij voorbaat zijn eventuele critici niet serieus wil nemen. Zo zegt hij in een interview in *Koers*: 'Ik heb wel voorzien dat mensen die dicht bij Puchinger stonden, sterk negatief zouden reageren. Dat is het mechanisme van de verzuilde geschiedschrijving'. Tegelijkertijd is hij in belangrijke mate schatplichtig aan dezelfde Puchinger wiens *Colijn en het einde van de coalitie* hij als Fundgrube erkent. Bij Langeveld zelf is sprake van een ander mechanisme. Namelijk een selectiemechanisme. Nadat het totaaloordeel over Colijn in een interview luidt: 'een figuur die in bepaalde opzichten bedenkelijke trekken vertoonde', vraagt de interviewer of er misschien nog hoop voor Colijn is, in het te zijner tijd te verschijnen tweede deel. Die hoop blijkt hij echter niet te koesteren. Hoewel hij beweert dat hij nog weinig kan zeggen over het tweede deel van zijn biografie, weet hij al wel te melden, dat Colijn behoorlijk door het Italiaanse fascisme beïnvloed lijkt te zijn.

Langeveld geeft toe dat het niet onterecht is, zijn boek op te vatten als een aanval op de historicus Puchinger. Hier komt de aap uit de mouw: Puchingers beeld van Colijn staat hem niet aan en moet afgebroken worden. Ondanks de opmerking van de historicus P.W. Klein, dat Puchinger dé Colijn-kenner bij uitstek is.

Ontdekkingen of spannende vergezichten worden ons dan ook onthouden. De auteur wil een politieke biografie bieden en zet daartoe het nodige archiefmateriaal en de literatuur op een rijtje. Als een schoolmeester is hij echter voortdurend aanwezig met zijn opgeheven vingertje om dat eigenzinnige jongetje van de klas voortdurend in zedelijk opzicht in de hoek te zetten. In de epiloog wordt de ethische balans over Colijn opgemaakt: hij is opportunistisch, heeft een onbegrensd zelfvertrouwen, lijdt aan zelfoverschatting, is uitermate hard omdat mensenlevens voor hem niet tellen, heeft een ongezonde ambitie en stond uiterst ambivalent tegenover het parlementair-democratische systeem.

Wat maakt een staatsman?

Langeveld heeft in zijn inleiding aan de lezer het eindoordeel over zijn boek gevraagd. Welnu, aan die uitnodiging wil ik graag gehoor geven. Zijn boek maakt niet inzichtelijk hoe iemand als Colijn met zulke karaktereigenschappen een nationaal en internationaal gezaghebbend staatsman kon worden. Tot op de dag van vandaag is Colijn de enige premier die erin slaagde op internationale fora voor een belangrijk deel de toon te bepalen. Waarom werd het oordeel van de links-liberale *Groene Amsterdammer* uit 1937 praktisch niet weersproken toen het blad de nationale betekenis van de anti-revolutionaire politicus verwoordde? Politieke tegenstanders erkenden dat Colijn een persoon was die verder keek dan de grenzen van

eigen partij en land. De ironie is, dat Colijn uitstijgt boven de door Langeveld versmade verzuiling, maar dat zijn biografie dat zelf nu juist niet doet. Langevelds levensbeschouwelijke gevoeligheid is een belangrijk impuls voor de hevigheid van de discussie geweest en demonstreert dat geschiedschrijving vanuit een levensbeschouwelijk referentiekader nog geen verleden tijd is. De historicus Von der Dunk heeft er terecht op gewezen dat de hardheid van Colijn waarover Langeveld valt, nu juist iets was, waarvoor hij altijd juist gewaardeerd is. Een biografie moet de verleiding weerstaan gedrag te beoordelen naar de maatstaven van vandaag en eerst proberen te verklaren voordat hij een oordeel uitspreekt. Langeveld wil niet 'psychologiseren', ('dit is een politieke biografie'), maar dan is het verstandiger ook niet iemands karakter permanent op de schop te nemen. We verwachten van een biografie dat hij verklaart waarom niemand die met Colijn in aanraking komt, om welke reden dan ook, onverschillig jegens zijn persoon blijft. Dat was toen zo, en nu nog. De morele oordelen van Langeveld zijn selectief zonder een groter verband te bieden. Zo wordt Colijn verweten niet naar zijn christelijke levensovertuiging te handelen in de oorlogshandelingen, maar Langeveld negeert Colijns huwelijksrouw te accentueren, wanneer deze uitvoerig schrijft over de gebruikelijke seksuele escapades van de soldaten op militaire expedities. Waarom blijft Colijn gedurende heel zijn leven aan zijn geloofsovertuiging vast houden?

Langeveld verwerpt Colijn en daarmee ook het tijdperk waarin Colijn leefde. Vanuit het leerstuk van 'de misdaden tegen de menselijkheid' trekt Langeveld als een twintigste eeuwse kruisridder op tegen kolonialisme en kapitalisme. Evenals de reputatie van Columbus enkele jaren geleden, sneuvelt die van Colijn. Minister van staat, J. Zijlstra schreef in 1994: 'Na afloop van het Indonesische drama zei een van de hoofdrolspelers over de Nederlandse politieke leiders het volgende. Hun probleem was dat zij niet groot genoeg waren om over de Nederlandse polderdijken heen te kunnen kijken. Niet aldus Colijn. Hij torende hoog boven onze polderdijken uit en beschouwde de wereld. Daarom zien wij hem, vijftig jaar na zijn dood nog staan'.

Ondanks mijn kritiek moet ik toegeven dat Langeveld Colijn toch een dienst heeft bewezen. Zijn boek, en de naar aanleiding hiervan ontstane discussie, bewijst dat Colijn leeft. Goede geschiedschrijving kan niet zonder beschouwing. Laten de hartstochten maar ontvlammen, maar zonder elkaar te willen vangen in schema's van verzuiling of ontzuiling. Een werkelijke overtuiging zoekt de publiekelijkheid. In ons historisch oordeel klagen we soms aan, maar vragen we tegelijkertijd begrip. Langeveld is niet geslaagd in zijn belangrijkste taak als biografie: zijn hoofdpersoon recht doen. In dit opzicht detoneert het vierde boek in de serie van monografieën die door het Prins Bernhard Fonds zijn gesubsidieerd. Immers de schrijvers van de biografieën over Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en over Wilhelmina brachten hun onderwerpen van onderzoek wel tot leven. De menselijke proporties werden in deze boeken zichtbaar. Langeveld heeft ijverig gewerkt, maar komt niet werkelijk in gesprek met Colijn. Het gevolg is dat de historie niet tot leven komt. We dienen in dat gesprek niet met historische knekels te schuiven. Voor zo'n gesprek is eensgezindheid niet noodzakelijk, maar wel bedachtzaamheid. We behoeven elkaar de kritiek niet te besparen als we met levenden en doden omgaan in een sfeer van (wederzijds) respect.

BERICHT VAN DE VCH ONDERWIJSWERKGROEP

De nieuwe opzet van *Transparent* heeft tot gevolg dat we bij elk examenonderwerp één lesbrief kunnen leveren.

In de komende nummers zult u een onderwijsrubriek aantreffen met lessuggesties en bronopdrachten. We willen vooral proberen identiteitsgevoelig materiaal aan te leveren.

Graag willen we u oproepen om soortgelijk materiaal aan ons toe te sturen. We vinden het erg belangrijk dat deze rubriek voor en door VCH-leden verzorgd wordt. Als eerste bijdrage aan de nieuwe onderwijsrubriek een lessuggestie over de Titanic. Daarnaast willen we in deze rubriek aandacht besteden aan uw ervaring bij het kiezen van een lesmethode en educatieve uitgaven recenseren met speciale aandacht voor identiteitskenmerken. Een tiental docenten heeft al medewerking toegezegd. De onderwijswerkgroep staat open voor verdere suggesties.

Contactadres:

Constant van den Heuvel
Prins Bernhardlaan 58
3241 TA Middelhamis
0187 - 652760

Lessuggesties over HET VERGAAN VAN DE TITANIC

Instap (5 minuten)

U haakt b.v. in op de gelijknamige film, wellicht kunt u vragen wie de film gezien heeft of er iets over weet te vertellen. (De film gaat over een jongen en een meisje, die op de Titanic een relatie krijgen. Zij wordt gered; hij niet.) Ook zou u grote foto's van het wrak kunnen laten zien. Zie daarvoor *National Geographic* dec. 1986 en okt. 1987 of het stripboek *Op zoek naar sir Malcolm* (Dargaud, ISBN (8)71096601226). Centreale vraag van het onderwijsleergesprek: "Wat gebeurde er nu echt in de nacht van 14 op 15 april 1912 en kunnen we dat plaatsen?"

Video (5-10 minuten)

Het doel is om de leerling bij de harde realiteit van de ramp te bepalen door beelden van het schip en een vraaggesprek met een overlevende te tonen. Bruikbare documentaires:

1900: *Eeuw van de hoop* Deel I van de reeks "Peoples Century" en *The survivors story* (aan te vragen bij de AVRO)

Wie geen gebruik van video kan of wil gebruiken kan een stencil maken met de bevindingen van een overlevende van de scheepsramp.

Verhaal/voorlezen/zelf lezen (10-15 min)

Daarna kunt u zelf of uw leerlingen de werkelijke toedracht (laten) reconstrueren. Goed bruikbaar is de beschrijving van het drama in P.J. Bouman, *Revoluatie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* of R. Feenstra, *Kaleidoscoop. Verhalen voor jongers en meisjes uit de hoogste klas*, deel 3

Zelf lezen (10 min)

Overall werd geschokt gereageerd op het zinken van het grote wonder van de techniek, dat Titanic heette. De volgende bronnen zagen in het gebeuren meer dan een scheepsramp alleen.

Bron I

Het geluid van verdrinkende mensen is iets dat niemand kan beschrijven. Een gruwelijk geluid. Ik herinner me nog elk moment. Vreselijk om dat schip te zien zinken. Het was afschuwelijk. Te zeggen dat het schip onzinkbaar was, was hoogmoed tegenover God. *Overlevende Eva Hart (1905-1996)*

Bron II

Een Titaan gelijk, die opgewassen is tegen tegenstand en rampspoed. 't Was of men wilde zeggen: de oceaan, die geweldige waterreus met zijn vele onheilen en gevaren moet het tegen deze cultuurreus afleggen; dit schip kan alles trotseren. En die gedachte is inderdaad een kenmerkende van onze eeuw. Hoe meer cultuurmacht, hoe minder men God en Zijn hulp meent nodig te hebben. Maar dan laat God, (en hierbij spreek ik in het algemeen) Zijn vrijmacht en almacht aan het mensenkind ervaren door telkens een woord mee te spreken. (...)

Wat zal het ijzige ontuchtering zijn geweest, toen in die vreselijke nacht de Titanic werkelijk begon te zinken. De zee was stil. Geen stormwind loeide. God heeft meerdere pijlen op Zijn boog. Een ijsberg, niet van staal of ijzer door menselijk vernuft samengesteld, maar door de scheppende adem van Gods lippen, door het woord van Zijn almacht voortgebracht, die zou blijken een "titaan" te zijn tegenover alle menselijke dwaasheid en wijsheid der wereld."

De Titanic en de Ark. Predikatie uitgesproken op 21 april 1912 door ds. G. Wisse.

Bron III

Onze eeuw, die zo trotsch is op haar kunnen en haar macht, verbeeldt het zich zo vaak dat zij het raadselvolle in het leven kan oplossen. "Er bestaat geen onmogelijkheid meer voor onze machines, geen grens meer voor ons durven, ook de zee heeft hare verschrikking voor ons verloren!" ... Dan spreekt Hij, die in den hemel woont en die lacht om den trots dier ijdele lieden, het ééne woord.

TITANIC...

Want wanneer de wetenschap beweert in deze wereld te kunnen gebieden en heerschen, dan maakt zij zich toch wel aan een jammerlijk zelfbedrog schuldig... Laat ons de wetenschap blijven schrijven met een kleine w en God blijven spellen met een grote G! Zullen wij vóórdat de groote schipbreuk onzes levens komt, den levenden God tot ons deel hebben gekozen? Laat de verjaardag van de schipbreuk der "Titanic" ons deze vraag op de ziele binden.

J.H. Gunning, Jhz., 'Ter herinnering aan 13 april 1912' Pniel (12 april 1913)

Onderwijsleergesprek (10-15 min)

Mogelijke vragen: Was de Titanic wellicht een nieuwe Toren van Babel? Was de scheepsramp een waarschuwing Gods en ligt er een verband met de Eerste Wereldoorlog?

- Gerard Raven -

t/m 19 aug

Een nieuwe ark voor Noach. Selectie uit de wedstrijd van tekeningen en modellen rond de Ark. Nederlands Scheepvaartmuseum, Kattenburgerplein 1, Amsterdam, (020) 523 23 11, di-za 10-17, zo 12-17.

t/m 22 aug

Beelden in de abdij. Kunst uit het noordelijk deel van het hertogdom Brabant. Zie *Aangelicht* in het vorige nummer. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), (0413) 26 34 31, di-vr 10-17, za-zo 13-17.

t/m 28 aug

Onder de hamer. De veelzijdige verzameling van David Henriques de Castro. Kunstverzamelaar en historicus (1826-1898). Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29/626 99 45, dagelijks 11-17.

t/m 29 aug

De bijbel aan de wand. Bijbeltegels sinds de 17e eeuw. Nederlands Tegelmuseum, Eikenzoom 12, Otterlo, (0318) 59 15 19, di-za 10-12 en 14-17, zo-feestd. 14-16.

t/m 1 nov

Hommage aan Idolo. Overzichtstentoonstelling Josiah Onemu. Vrouwenfiguren rond begrafenis en de reis van de ziel van een van oorsprong Nigeriaanse beeldhouwer. Afrika Museum, Postweg 6, 6571 CS Berg en Dal, (024) 684 12 11/20 44, ma-vr 10-17, za-zo 11-17.

t/m 2 nov

elke woensdag, zaterdag en zondag *Levende Geschiedenis* in het Bijbels Openluchtmuseum, Profetenlaan 2, Heilig-Landstichting (Nijmegen), (024) 382 31 10, dagelijks 9-17.

t/m 31 dec

Hemelse kruiden en aardse kwalen. Afrika als *etnofarmacologische schatkamer*. Afrika Museum, als boven.

4 juli-29 aug

Wandeling door de voormalige jodenbuurt langs (voormalig) Portugees-joodse gebouwen vanaf het Joods Historisch Museum. Elke zondag 14.30-16 uur.

27 aug-7 nov

De ark van Noach volgens Dick Bruna. Museum Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht, (030) 231 72 96; rondleidingen 231 38 25 (9.30-12.30), di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

27 aug-14 nov

Uit het hart van Rusland. Ikonen en miniaturen. Museum Catharijneconvent, als boven.

3 sept-21 nov

Sacred secrets. Kunst van Ingeborg Meulendijks en Krien Clevis geïnspireerd door gebouw en collectie van Museum Amstelkring/Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, (020) 624 66 04, ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

Aangelicht

De nauwe samenhang tussen lichaam en geest is in Afrika veel meer geaccepteerd dan in het Westen. Dat geldt voor de dood en de geneeskunst. De twee exposities van het Afrika Museum geven daar inzicht in. Het museum biedt bovendien een semi-permanente tentoonstelling *Samenleving en religie*. Topstukken uit eigen collectie geven een beeld van levensfasen, samenleving en wereldbeeld. Samen met het Bijbels Openluchtmuseum bieden de bossen ten zuiden van Nijmegen ruim voldoende voor een vakantiedag!

t/m 1 november/31 december

Programma voor de lustrumconferentie

'Bilderdijk in meervoud'

Plaats : De Driestar, Gouda

Tijd : Zaterdag 6 november 1999

Prijs : f 25,- (inclusief lunch)

Programma

- 10.00 Ontvangst
- 10.30-11.00 Dr. J. van Eijnatten over anderhalve eeuw Bilderdijk-receptie
- 11.15-11.45 Dr. Michel van der Plas over de rooms-katholieken (met name Alberdingk Thijm) en Bilderdijk
- 12.00-13.00 Lunch
- 13.00-13.30 Prof. dr. J. de Bruijn over Bilderdijk, Kuyper en Gerretson
- 13.45-14.15 Drs. W. Berkelaar over de liberalen (Busken Huët en Geyl) en Bilderdijk
- 14.30-15.00 Discussie

Aanmelding door f 25,— over te maken op de girorekening van de VCH 2664113 tnv. Penningmeester VCH te Nijkerk, ovr lustrum

Adriaan Goedhart, Eerherstel voor de plantage. Uit de geschiedenis van de Handelsvereniging 'Amsterdam' (HVA) 1879-1983

(Amsterdam: Albini, 1999) 368 pag., isbn 90-6714-064-3 f 45,-

Eerherstel voor de plantage

Nadat dr. A. Goedhart eerst zijn persoonlijke herinneringen aan het leven in de voormalige koloniën publiceerde, behandelt dit boek vooral de bedrijfsgeschiedenis van de HVA. Goedhart was de laatste president-directeur van dit oer-Nederlandse bedrijf. Hij klom zoals alle directeuren langs de rangen omhoog. De HVA begon als cultuurmaatschappij vooral in suiker in Nederlands Indië en verplaatste in de periode van dekolonisatie haar activiteiten naar Afrika en Zuid-Amerika. Door een behoudend financieel beleid en de aanpassing van haar commerciële activiteiten daaraan wist de HVA een belangrijk aandeel op te bouwen in de verbouw van vooral suiker en thee, maar ook in sisal, rubber en andere grondstoffen. Dankzij schaalvergroting, concentratie en diversificatie, aanzienlijke investeringen in het eigen bedrijf en opbouw van reserves wist de HVA de depressie van de jaren 30 en de oorlogsjaren te overleven. De politieke instabiliteit in de jaren 50 en 60 dwong de HVA tot veran-

dering, met name in de richting van consultancy werk. Dankzij de ervaring opgedaan met het opzetten en beheren van de eigen ondernemingen wist dit bedrijf zich om te vormen tot een agrobusiness met een poot in de aannemerij. Steeds meer moest de HVA een netwerk in de nationale en internationale ambtenarij opzetten en onderhouden. Het boek besluit met een relaas over mislukte samenwerking en overname door een ander bedrijf, die het beleid ondermijnde en het eigen karakter van het bedrijf aantastte. Ondanks de teloorgang van het bedrijf blijft een erfenis bestaan: goed opgezette bedrijven, gekwalificeerd personeel, medische voorzieningen, echte steun voor de economie van ontwikkelingslanden.

Het rijkgeïllustreerde boek is chronologisch opgebouwd. Dankzij de lengte van de beschreven periode is de ontwikkeling van een traditionele naar een moderne corporatie uitstekend te volgen. Opvallend is ook dat het werk in Indië zo vaak buiten het gezichtsveld bleef van de Nederlanders en de Nederlandse politiek. Als er een plot in

Vuur en vlam

Het is een teken van volwassenheid als een subcultuur het aandurft om kritisch de eigen geschiedenis te beschrijven. Dit tweede deel van *Vuur en vlam* is evenals het eerste een particulier initiatief van een groep jonge professioneel opgeleide historici uit, of verwant aan, de gereformeerde kerk (vrijgemaakt). Ze schrijven vrijmoedig over de idealen en de uitwerking daarvan die deze karakteristieke kerk heeft gekoesterd. Ging het in eerste deel vooral over het begin van de vrijmaking en de interne strijd in de jaren '60, dit tweede deel beschrijft de institutionele kant van de organisaties die een rol speelden in het publieke leven: het GPV (onderverdeeld in een periode voor en de tijd na 1963 toen P. Jongeling in de Tweede Kamer werd gekozen), het *Nederlands Dagblad* (ND), het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond (GMV) en de Gereformeerde Omroep Vereniging (GOV).

Heeft een bundel gedetailleerde studies over organisaties die zijn ontsproten aan de vrijgemaakt-gereformeerde subcultuur wat te bieden aan 'anderskerkenden'? Op het eerste gezicht zal de beschrijving met de veelheid aan namen en genuanceerde

posities en vooral ook veel ruzies voornamelijk vrijgemaakten zelf kunnen boeien. De meest publiek aanwezige organisaties, GPV en ND, zullen daarnaast ook politicologen en mediahistorici van stof voorzien. Dat een politieke partij zich met politiek bezig houdt blijkt allerminst een vanzelfsprekendheid. Het GPV moest daarvoor eerst een koersverandering van kerkelijk naar een politiek-inhoudelijk ondergaan. De huidige politieke en journalistieke kwaliteit van partij en krant hebben een lang voortraject.

De deelstudies over GMV en GOV zijn nog meer voor intern gebruik en blijven niet altijd boeien. De waarde van deze bundel ligt in de combinatie van artikelen: de uitkomst is veel meer dan de som der delen. Dankzij de parallele ontwikkelingen zijn algemene uitspraken te doen. De Amerikaanse historicus James Kennedy geeft daarvoor een bruikbare aanzet in een slobeschouwing. Hij typeert met behulp van deze artikelen de vrijgemaakten als immuun voor de tijdgeest van verandering omdat ze zich volledig concentreerden op de kerk en kerkelijke kwesties en daardoor

R. Kuiper en W. Bouwman, red., Vuur en vlam, deel 2. De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1994

(Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1998) 352 pag., (49,90, isbn 90 6064 944 3.

het verhaal zit, is het een verdediging van de werkwijze van de HVA tegen kritiek uit linkse kringen. Die weten de koloniale maatschappijen uitbuiting en afroaming van de winsten. Dr. Goedhart stelt daartegenover vast dat de bevolking direct en indirect van de aanwezigheid van de onderneming profiteerde: zowel goede als woeste gronden werden in cultuur gebracht, de uitbetaalde lonen waren relatief hoog, de secundaire arbeidsvoorwaarden waaronder huisvesting, onderwijs en medische zorg waren uitstekend, de ontwikkeling van de producten en het productieproces waren wetenschappelijk tot stand gebracht en leverden een hoog rendement op. Zoals te verwachten, beschrijft dit boek vooral de inspanningen (en vaak de grote offers) van de HVA. Keer op keer werden de plantages genationaliseerd met een minimale compensatie voor de zware pioniersarbeid en het ovangen van de tegenslagen. Hoe overtuigend dit ook beschreven is, voor volledig eerherstel is nodig ook de ervaringen van

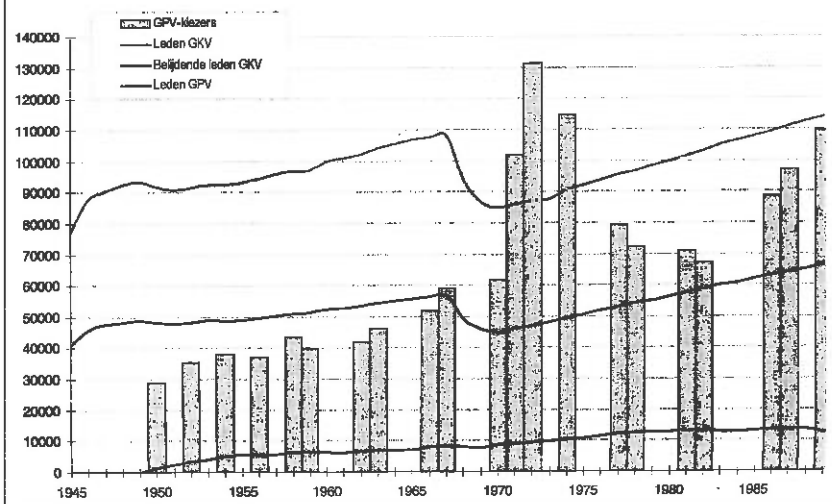

bijv. de werknemers te verwerken. Aangezien juist nu de aanpak van ontwikkelingshulp weer wordt herijkt, kan dit boek ook een rol in de aktualiteit spelen omdat het de bijdrage van het bedrijfsleven aan de economische en sociale ont-

wikkeling van de derde wereld te evalueren. Vergelijking met bedrijven in dezelfde sector zou die evaluatie nog waardevoller kunnen maken. Vanuit dat oogpunt is het jammer dat het boek niet expliciet de gebruikte bronnen vermeldt, met uitzondering van een aantal verwijzingen naar secundaire publicaties. Dat neemt niet weg dat dit boek het verdient om gelezen te worden, ook door de mensen die geïnteresseerd zijn in het koloniale verleden en de ondernemingskant daarvan willen leren kennen. De zeer schappelijke prijs behoeft geen verhindering voor aanschaf te zijn.

Hans Krabbendam

Vrijgemaakten en het GPV, 1945-1989

in de praktijk vooral behoudende standpunten aanhingen. De drang tot het oprichten van eigen organisaties was een gevolg van de juridisch geladen kerkstrijd van 1944, die er voor zorgde dat meningsverschillen steeds herleid werden tot de kerkkwestie in juridische zin. Het ideaal van de doorgaande reformatie en de anti-thesen, niet tussen kerk en wereld, maar tussen ware en valse kerk, bepaalde de

gedraglijn. Wie dit boek leest, staat tevens versteld van de opmerkelijke verschuiving die zich in het vrijgemaakte volksdeel heeft voltrokken. Nu de kerkelijke tegenstanders verdwenen zijn, zoeken vrijgemaakten nieuwe bondgenoten. EO en RPF, vroeger verafschuwd als kerkverleiders, worden nu stevig omarmd. Kennedy pleit voor terughoudendheid in het vellen van een moreel oordeel en

gebruikt de term ironie als aanbevolen stijl van presentatie. Toch houdt dat ook een moreel oordeel in. De 'ware kerk'-ideologie laat zich niet zomaar relativiseren en het is de vraag wat die leer gereformeerd Nederland heeft opgeleverd. Bij mijn weten is dit leerstuk niet ingetrokken en daarom blijft de officiële lijn van de vrijgemaakten halfslachtig. Is het te riskant om dit dogma ter discussie te stellen?

Hans Krabbendam

Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhoudelijk hof in 1747

Jo Huizinga e.a. (ed.) Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhoudelijk hof in 1747

(Franeker: Van Wijnen, 1997) 141 blz.
prijs f 24,50.

In mei 1747 was het zover. Wat sinds 1702 niet meer het geval was geweest, gebeurde: alle gewesten van de Republiek hadden weer een gezamenlijke stadhouder in de persoon van Willem Carel Hendrik Friso. Na zijn benoeming trok hij met familie en gevolgen vanuit het Leeuwardens hof naar Den Haag. Die gebeurtenis en de context waarin ze plaats vond vormt het onderwerp van een bundel opstellen, die in 1997 het licht zag. Het boek begint met een overzicht van de politieke situatie die leidde tot Friso's benoeming. De hoofdspelers, Willem Carel Hendrik Friso en zijn vrouw Anna van Hannover, treden voor het voetlicht in de bijdrage van Yme Kuiper. Meer over het hofleven, zowel in Leeuwarden als in Den

Haag, vinden we in de artikelen van Yme Kuiper, Rita Mulder-Radetzky en Hans Algra. Het oordeel van de tijdgenoot over de prins kent meerdere zijden. De extraordinaris ambassadeur van Groot-Brittannië in de Republiek, Philip Dormer Stanhope, schreef ooit over hem: 'Hij heeft blijkbaar een goede opvoeding genoten en een vrijheid en een gemakkelijker in de omgang die men niet krijgt dan door veel in de wereld te verkeren... Hij heeft niet de minste stijve statigheid, maar is vriendelijk en innemend, zoals het iemand past die zich in een gouvernement als dit wil verheffen'. Ook anderen roemen zijn vriendelijke en beleefde manieren. Een andere karaktertrek lijkt twijfelachtigheid te zijn geweest. Bruggeman: 'Hij liet zich uit ongeduld of in drift wel verleiden tot overhaaste beslissingen. Hij was echter in feite aarzelend en onzeker en had daardoor de neiging alles zelf te doen en weinig te delegeren. Door zijn onzekerheid was hij gemakkelijk te beïnvloeden. Hij was dan ook niet altijd gelukkig in de keuze van zijn adviseurs en volgde vaak het oordeel van degenen die de zaken optimistisch voorstelden

Honderd jaar sociaal. Teksten uit honderd jaar sociale beweging 1891-1991

Kosten noch moeite zijn gespaard om dit monumentale bronnenboek uit te brengen en het resultaat is alleszins de moeite waard. Bijna 80 authentieke teksten, 150 illustraties, heldere inleidingen, een kalendarium en een statistisch overzicht over de sociale beweging in de afgelopen eeuw leveren een prachtig en bruikbaar standaardwerk op. De redacteuren en hun medewerkers vertegenwoordigen de drie belangrijkste vakorganisaties, maar het boek biedt meer dan louter vakbondsdocumentatie. Het wil de geschiedenis van alles wat met arbeidsverhoudingen te maken heeft in de laatste eeuw karakteriseren. De volgorde is strikt chronologisch en daardoor ontstaat een nationaal perspectief. Soms bestreden de vakbonden elkaar, samen streden ze tegen een liberale staats-

visie. De sociale strijd is onderverdeeld in drie periodes, gemarkeerd door de twee christelijk sociale congressen van 1891 en 1991. In de eerste periode (1891-1918) worstelen de bonden met hun organisatie en met de geringe mogelijkheden en moeten ze zich aanpassen aan de snelle industrialisatie. In de tweede fase (1918-1940) verschuift de strijd naar het parlement. Naast belangenbehartiging ontwikkelen de organisaties ook een totaalvisie op de samenleving met daarin een forse rol voor de overheid. De vakbeweging doet veel meer dan alleen 'plannen voor arbeid' te bedenken. De derde periode (1940-1991) opent met de reactie op de gelijkschakeling van de vakbeweging door de Duitse bezetting en de vraag of en hoe de vakbeweging vernieuwd zou moeten worden na de oorlog. Na 1945 concentreert de discussie zich op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, de loonontwikkeling, de verzorgingsstaat, de onderlinge samenwerking en de maatschappijkritiek.

Ondanks de omvang kon het boek niet compleet zijn. Er zou wat voor te zeggen geweest zijn om ook teksten van de werk-

J.M. Peet, L.J. Altena en C.H. Wiedijk, red., Honderd jaar sociaal. Teksten uit honderd jaar sociale beweging 1891-1991

(Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998), 818 pag. (59,95.

of hem naar de mond praatten. Tot doortastend optreden was hij over het algemeen niet in staat, ook al omdat hij graag aardig gevonden wilde worden' (29).

Uitvoerig komen in dit boek de politieke verwickelingen rondom de verheffing van de prins tot erfstadhouder aan de orde. We maken kennis met belangrijke hovelingen, die als vooruitgeschoven pionnen in het Haagse de verheffing voorbereidden en/of later aan het Haags hof belangrijke posities innamen, zoals Onno Zwier van Haren en Willem graaf Bentinck van Rhoon.

Interessant is m.i. dat ook architectuurkunst- en muziekgeschiedenis voldoende aan bod komen. Kaarten, plattegronden en oude prenten geven een beeld van de gebouwen in Leeuwarden. Een analyse van de inboedel van het hof heeft aan het licht gebracht dat het interieur ten tijde van Willem en Anna rijker was dan tot nu toe werd gedacht. Onder de aanwezige kunstvoorwerpen bevonden zich kostbare schilderijen van vermaarde meesters zoals Holbein, Dürer, Titiaan, Rafaël e.a. Ook het muziekleven heeft gebloeid. Anna van Hannover moet erg muzikaal zijn geweest.

Ze richtte een kleine hofkapel op en nodigde bekende musici uit. Anna was zelf een uitstekend muzikante: ze speelde clavimbel en had een fraaie zangstem. Haar muziekleraar was niemand minder dan de befaamde G.F. Händel.

In een apart opstel wordt aandacht gevraagd voor de verblijven die Willem en Anna buiten Friesland hadden, voordat ze zich in Den Haag vestigden. We hebben het dan over het Friese Hof in Den Haag, Huis Ten Bosch en Het Loo. Hotse Spanninga gaat in op Willems relatie tot de Doelistenbeweging in Friesland. Vanuit Harlingen kwam in 1748 een georganiseerde protestbeweging van burgers op gang, die o.a. ontevreden waren over de zware belastingen. Een delegatie van hen overhandigde aan de Staten de 'poincten': Men eiste onder meer de erfelijkheidverklaring van het stadhouderschap in vrouwelijke lijn, opheffing van alle accijnzen op turf en brandhout en machtiging van de stadhouder om orde op zaken te stellen ten aanzien van stemrecht, justitie en magistraten in steden. De eisen moesten direct ingewilligd worden, anders zou Harlingen weleens

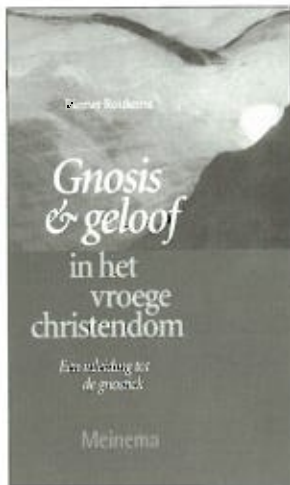
'cunnen worden een verwoesting en bloedbad door de terrible gistinge van 't gemeen'. Inderdaad kreeg de stadhouder meer rechten en werd in staat gesteld meer ambten dan voorheen te vergeven. Zijn indirecte invloed op de Friese politiek werd groter (110v., 122). In augustus 1748 vond de ondertekening plaats van Het Diploma tot Erfopvolging in mannelijke en vrouwelijke lijn. Bearn Bilker behandelt dit document in zijn bijdrage en laat zien dat de bepalingen ervan een 'essentiële schakel' vormen tussen het stadhouderschap en de monarchale positie van het Huis Oranje. Het boek kent een summier bronnenlijst, waarin de geraadpleegde archieven staan opgesomd, en een uitvoerige literatuurlijst.

Jan-Kees Karels

gevers op te nemen, die hebben ten slotte ook principieel gedacht over loonarbeid en de relatie arbeid en samenleving. Voorts is het een boek over sociaal denken en niet over de daad, stakingsverslagen komen er niet in voor, wel bespiegelingen over het stakingsrecht. Doordat het enige tijd geduurd heeft voordat het boek kon uitkomen, is de meest recente literatuur, bijv. over het CNV niet verwerkt. Overigens zijn notenapparaat en de literatuurlijsten minutieus verzorgd.

Ik kan eigenlijk alleen lovend zijn over dit zorgvuldige boek, dat ook nog prachtig is vormgegeven en daardoor voor nog geen zestig gulden een koopje is. De selectie overtuigt de lezer van de weldoordachte levensbeschouwingen van de vakbeweging en de werkwijze, de sfeer, de retoriek, de bezieling, strijd lust, idealisme en vanzelfsprekendheden van de leiders.

Hans Krabbendam

Riemer Roukema
**Gnosis en geloof
in het vroege
christendom**

Een inleiding tot de gnostiek

Een deskundige gids,
enig in zijn soort.

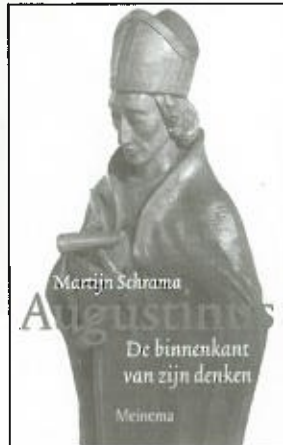
216 blz. **f 35,⁰⁰**

Martijn Schrama
Augustinus

De binnenkant van zijn denken

De grote theoloog als spiritueel
mens: een verrassend portret.

266 blz. **f 37,⁵⁰**

UITGEVERIJ **Meinema**

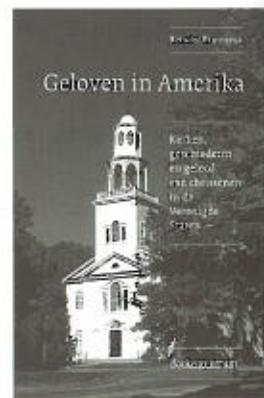
Willem en Jan van der Linden
Geheime memoires

van heer Jan van Colder Banning

Een unieke roman waarin
historie, spanning en humor
samengaan.

291 blz. **f 34,⁹⁰**

Mozaïek

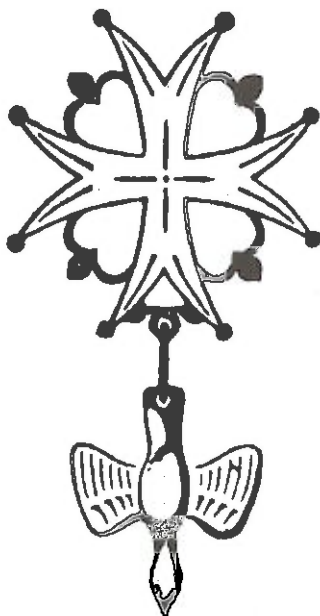

Reinder Bruisma
**Geloven in
Amerika**

Kerken, geschiedenis en geloof van
christenen in de Verenigde Staten

240 blz. **f 39,⁵⁰**

UITGEVERIJ **Boekencentrum**

Vereniging

**Protestants Nederland
75 jaar!**

Nu abonnee/lid worden!

Dan ontvangt u nog (zolang de voorraad strekt)

het jubileumboek:

**'Vrede, vrijheid, vaderland,
Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster'**

**Maak eens kennis met Protestants Nederland en vraag
(vrijblijvend) een proefnummer aan.**

U leest in de onlangs verschenen nummers of nog te verschijnen nummers:
'Oude banden Nederland-Hongarije'; 'Philips II'; 'Catharina van Bora'; 'De
Vrede van Munster'.

Schrijf - zonder postzegel - naar: Protestants Nederland, Antwoordnummer 91004, 3009 WB Rotterdam